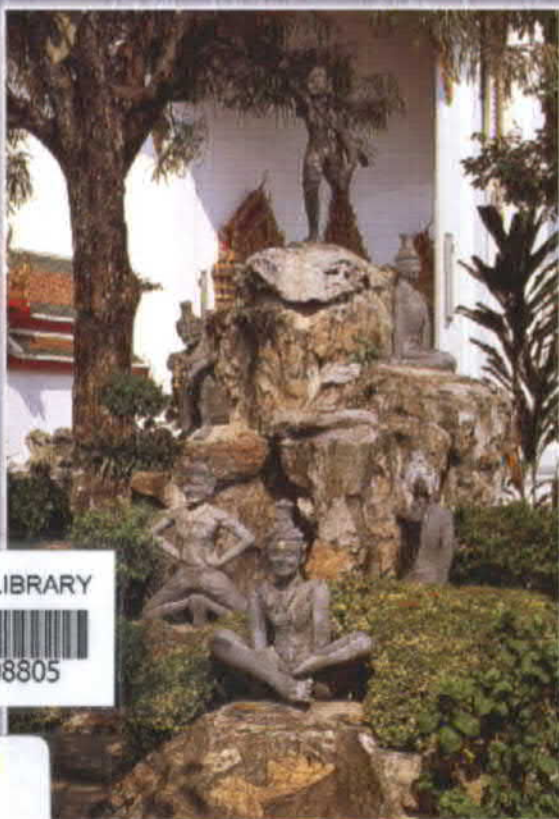

หนังสืออ่านเพิ่มเติม
ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น

นิทานโบราณคดี

(บางเรื่อง)

พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

DCID LIBRARY

0000008805

ค ๘๔๕.๙/๘

ม:๗

ด ๔๔๕ น

ด.๕

กระทรวงศึกษาธิการ

18.-

ตัวอย่าง

ตัวอย่างสื่อการเรียนการสอน
ศูนย์พัฒนาหนังสือ
ห้ามจำหน่าย

หนังสืออ่านเพิ่มเติม วิชาภาษาไทย

และหนังสืออ่านนอกเวลา วิชาภาษาไทย ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น

นิทานโบราณคดี
(บางเรื่อง)

พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ
รวบรวม

องค์การพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

๒๕๔๔ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร

ลิขสิทธิ์สงวนลิขสิทธิ์

มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์
เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
บรมโกศ ๒๕๓๙

หนังสืออ่านเพิ่มเติม วิชาภาษาไทย

และหนังสืออ่านนอกเวลา วิชาภาษาไทย ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น
นิทานโบราณคดี (บางเรื่อง)

พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ศูนย์พัฒนาหนังสือ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ รวบรวม

องค์การคำของคุรุสภาจัดพิมพ์จำหน่าย
พิมพ์ครั้งที่เจ็ด พ.ศ. ๒๕๔๔

จำนวนพิมพ์ ๕,๐๐๐ เล่ม

ISBN 974-01-2067-9

๔๔๐๐๒๓๒

ประกาศกระทรวงศึกษาธิการ
เรื่อง อนุญาตให้ใช้หนังสือในโรงเรียน

ด้วยกรมวิชาการได้จัดพิมพ์นิทานโบราณคดี (บางเรื่อง) พระนิพนธ์ใน
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพขึ้น กระทรวงศึกษาธิการ
ได้พิจารณาแล้ว อนุญาตให้ใช้หนังสือนี้เป็นหนังสืออ่านเพิ่มเติมสำหรับชั้นมัธยม-
ศึกษาได้

ประกาศ ณ วันที่ ๒๑ มีนาคม ๒๕๒๒

(นายรังสฤษดิ์ เชาวนศิริ)
ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ

วันที่ ๒๑ มี.ค. ๒๕๒๒ ค.๕

เลขที่ ก ๐๕๘๖๒

๙ ๘๙๕.๙/๘ ม.๗

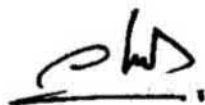
๑ ๔๙๕ ข

คำนำ

หนังสืออ่านเพิ่มเติม นิทานโบราณคดี (บางเรื่อง) นี้ กระทรวงศึกษาธิการ ได้กำหนดให้เป็นหนังสืออ่านนอกเวลา สำหรับเลือกอ่านประกอบวิชาภาษาไทย ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ตามหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช 2521

นิทานโบราณคดี เป็นพระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ มีทั้งหมด 21 เรื่อง แต่กรมวิชาการได้คัดมาจัดพิมพ์เพียง 6 เรื่อง ทุกเรื่องล้วนเป็นเรื่องจริง ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงรู้เห็นเองมิได้คิดประดิษฐ์ขึ้นใหม่ แต่เป็นเรื่องโบราณต่าง ๆ ซึ่งเป็นเกร็ดนอกพงศาวดาร จึงทรงเรียกว่า “นิทานโบราณคดี” นิทานทั้ง 21 เรื่องนี้ ได้ทรงพระนิพนธ์โดยมิได้กำหนดก่อนว่าจะเขียนเรื่องชนิดใด แล้วแต่ว่าทรงนึกเรื่องใดได้ก่อน จึงเป็นนิทานที่มีเรื่องหลายชนิดระคนกัน และล้วนแล้วแต่มีแก่นสารที่เป็นคติน่ารู้ทั้งสิ้น

กรมวิชาการหวังว่าผู้อ่านจะได้ประโยชน์จากการอ่านหนังสือเล่มนี้ ตามสมควร

(นายวิเวก ปางพุฒิพงศ์)

อธิบดีกรมวิชาการ

20 พฤษภาคม 2528

สารบัญ

นิทานที่ ๑	เรื่องของแปลกที่เมืองชัยบุรีในอินเดีย
นิทานที่ ๒	เรื่องของแปลกที่เมืองพาราณสี
นิทานที่ ๓	เรื่องเสือใหญ่เมืองชุมพร
นิทานที่ ๔	เรื่องห้ามไม่ให้เจ้าไปเมืองสุพรรณ
นิทานที่ ๕	เรื่องโจรแปลกประหลาด
นิทานที่ ๖	เรื่องตั้งโรงพยาบาล

หน้า

๑
๑๐
๒๑
๓๐
๓๙
๔๑

นิทานที่ ๑

เรื่องของแปลกที่เมืองชัยบุรีในอินเดีย

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกรุณาโปรดฯ ให้ฉันเป็นผู้แทนพระองค์ไปเยี่ยมตอบแกรนด์ดุ๊ก ซาเวิตซ รัชทายาทประเทศรัสเซีย (ต่อมาได้เสวยราชย์เป็นพระเจ้านิโคลัสที่ ๒) ซึ่งได้เข้ามาเฝ้าถึงกรุงเทพฯ เมื่อต้นศกนั้น และโปรดฯ ให้ไปยังราชสำนักอื่น ๆ ในยุโรปเพื่อถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่พระเจ้าแผ่นดินบ้าง เพื่อเจริญทางพระราชไมตรีบ้าง อีกหลายประเทศคือประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส เดนมาร์ก เยอรมนี รัสเซีย ตุรกี กรีซ และอิตาลี รวมเป็น ๘ แห่งด้วยกัน ในสมัยนั้นตัวฉันรับราชการเป็นตำแหน่งอธิบดีกระทรวงธรรมการ ซึ่งจะโปรดให้สถาปนาเป็นกระทรวงเสนาบดี เมื่อฉันไปยุโรปจึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตไปว่า หากกลับจะอ้อมมาทางประเทศอเมริกาและญี่ปุ่น หรือจะกลับผ่านมาทางประเทศอียิปต์และอินเดียเพื่อตรวจตราหาความรู้เอามาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองก็ได้ เมื่อฉันไปถึงลอนดอนจึงปรึกษาพวกที่เขาเคยชำนาญการเที่ยวเตร่ ว่าจะกลับทางไหนดี เขาว่าฉันยังจะต้องไปตามประเทศต่าง ๆ ในยุโรปอีกหลายแห่ง กว่าจะเสร็จธุระจะตกถึงปลายเดือนธันวาคม ไปอเมริกาในเวลานั้นเป็นฤดูหนาว ที่อเมริกาหนาวจัดนักเกรงฉันจะทนไม่ไหว กลับทางอียิปต์และอินเดียดีกว่า เพราะเป็นเวลาเหมาะสมกับฤดูสำหรับเที่ยวทางนั้น เขาบอกอย่างเดียวกันหลายคน ฉันก็ลงความเป็นยุติว่าจะกลับทางอียิปต์และอินเดีย แต่เมื่อไถ่ถามผู้ที่ชำนาญทางอินเดีย ได้รับความแปลกออกไปอย่างหนึ่งว่า การเที่ยวอินเดียในสมัยนั้นผิดกับเที่ยวในยุโรปเป็นข้อสำคัญหลายอย่าง เป็นต้นว่าเที่ยวในยุโรป ถ้ามีเงินใช้ไปถึงไหนก็หาพาหนะและที่กินอยู่ได้ง่าย แต่ในอินเดียมีโฮเต็ลแต่ในเมืองใหญ่ แม้โฮเต็ลเหล่านั้นก็ไม่สะอาดสะอาด และต้องอยู่ปะปนกับผู้คนชั้นต่ำสาละวน ไม่

สบายเหมือนโฮเต็ลในยุโรป พวกชั้นผู้ดีที่ไปอินเดีย ถ้าเป็นข้าราชการก็ไปอยู่กับ พวกข้าราชการด้วยกัน ถ้ามิใช่ข้าราชการเขาก็มักไปพักอยู่กับญาติและมิตรที่มี บ้านเรือนเป็นหลักแหล่ง มิใคร่มีใครไปอยู่โฮเต็ล อีกประการหนึ่ง เวลาออกจาก เมืองใหญ่ไปเที่ยวตามเมืองน้อย ถ้าไม่ได้รับความสงเคราะห์ของรัฐบาลก็ลำบาก เพราะไม่มีที่พักนอกจากเป็นของรัฐบาล เมื่อทราบดังนี้ก็ออกวิตก ยังมีรู้ที่จะแก้ไขด้วยประการใดดี เผอิญสมเด็จพระบรมราชินีนาถวิกตอเรียโปรด ฯ ให้ฉันขึ้นไปเฝ้าที่พระราชวังบอรัสมอรัลในสกอตแลนด์ ทรงเลี้ยงกลางวันพระราชทาน พร้อมกับพระราชโอรสธิดา เมื่อเสวยเสร็จ ควีนเสด็จขึ้นแล้ว พระเจ้าเอ็ดเวิร์ดที่ ๗ (เวลานั้นยังเป็นปรินซ์ออฟเวลส์รัชทายาท) ตรัสชวนให้ไปกินกาแฟและสูบบุหรี่ในห้องที่ประทับของพระองค์ท่าน เมื่อทรงสนทนาปราศรัยตรัสถามฉันว่าจะทรงทำอะไรให้เป็นประโยชน์แก่ฉันได้บ้าง ฉันนึกขึ้นถึงเรื่องที่จะไปอียิปต์ และอินเดียจึงทูลว่ามีการอย่างหนึ่งถ้าโปรดทรงสงเคราะห์ได้ จะเป็นประโยชน์แก่ฉันมาก ด้วยข้ากลับบ้านเมือง ฉันอยากจะแวะดูประเทศอียิปต์และอินเดีย แต่ไม่รู้จักกับใคร ถ้าโปรดตรัสแก่รัฐบาลให้ช่วยสงเคราะห์พอย่าให้มีความลำบาก เมื่อไปถึงประเทศนั้น ๆ จะเป็นพระเดชพระคุณอย่างยิ่ง ท่านตรัสรับว่าจะจัดประทานตามประสงค์ ฉันขอบพระหฤทัยและทูลลา มา พระเจ้าเอ็ดเวิร์ดที่ ๗ ทรงทำอะไร ฉันไม่ทราบ แต่เมื่อใกล้เวลาที่ฉันจะออกจากยุโรป กระทรวงการต่างประเทศตามมายังสถานทูตไทยว่ากำหนดฉันจะไปถึงเมืองอาเล็กซานเดรีย ทำขึ้นประเทศอียิปต์วันใด ได้ทราบก็แน่ใจว่ารัฐบาลอังกฤษคงสงเคราะห์ตาม กระแสรับสั่งของพระเจ้าเอ็ดเวิร์ดที่ ๗

เมื่อเสร็จราชการในยุโรปแล้ว ฉันลงเรือที่เมืองบรินดีซีประเทศอิตาลี พอเรือไปถึงเมืองอาเล็กซานเดรียกงสุลเยเนรอลอังกฤษที่เมืองนั้นลงมารับที่ในเรือแล้วพาไปส่งสถานีรถไฟขึ้นรถไฟไปถึงเมืองไคโร ลอร์ดโครเมอ (ผู้สำเร็จราชการอังกฤษในอียิปต์) เวลานั้นยังเป็นเซอร์เอเวลิน แบริง มาคอยรับอยู่ที่ สถานีรถไฟ พาขึ้นรถไฟส่งที่โฮเต็ลเซปเทิสต์ อันเป็นโฮเต็ลใหญ่ที่สำนักของ

พวกผู้ดีที่ไปเที่ยวอียิปต์ เมื่อถึงโฮเตลแล้วจึงได้ทราบความอย่างประหลาดใจ ว่า พระเจ้าติวฟิกซึ่งเป็นเคดิฟครองประเทศอียิปต์ (คงได้ทราบจากลอร์ดโครเมอ) โปรดให้รับเป็นแขกเมืองมีราชองครักษ์คนหนึ่งมาอยู่ประจำกับฉัน เวลาจะไปไหน ๆ ก็มียานของหลวงจัดมาให้ใช้ ในสมัยนั้นยังไม่มีรถยนต์ ใช้รถเทียมม้า คู่มีคนถือแส้วิ่งนำหน้ากับคน ๒ ข้าง ถ้าไปเที่ยวทางทะเลทรายเช่นไปดูเจดีย์ปิระมิด ก็จัดอูฐระหว่างในผูกเครื่องอานกะโหล่งทองและกำมะหยี่ปักไหมทองมาให้ขี่ทั้งมีการเลี้ยงอย่างใหญ่ประทานที่ในวัง เสร็จเลี้ยงพาไปดูละครออปะรำด้วย ครั้งหนึ่งทางฝ่ายอังกฤษ ลอร์ดโครเมอก็มีการเลี้ยงและผู้บัญชาการทหารก็พาไปดูทหารซ้อมรบ ทั้งได้ไปดูวัดอุสถานของโบราณที่สำคัญแทบทุกแห่ง ฉันพักอยู่ที่เมืองไคโร ๔ วัน (ได้พบเจ้าพระยาอภัยราชา โรลังยัคมินส์ ดังเล่าเป็นเรื่องหนึ่งต่างหากต่อไปข้างหน้า) ออกจากเมืองไคโรขึ้นรถไฟไปลงเรือที่เมืองอิสไมเลีย แล่นต่อมาในคลองสุเอซจนออกทะเลแดงมาทางอินเดีย พอลงเรือเมอร์ถึงบอมเบย์ ก็มีข้าราชการอังกฤษ ๒ คนคุมเรือของเจ้าเมืองออกมาต้อนรับ คนหนึ่งเป็นนายพันตรีชื่อเฮส์ แสดเลอ มาบอกว่า ลอร์ดแลนสดาวน์ ผู้เป็นอุปราช (ไวสรอย) ครองอินเดียให้มาเชิญฉันเป็นแขกของรัฐบาล ตลอดเวลาที่อยู่ในอินเดีย และให้ตัวเขาเป็นผู้มาอยู่ประจำด้วย อีกคนหนึ่งจะเป็นตำแหน่งอะไรในสำนักเจ้าเมืองบอมเบย์และชื่อไรฉันลืมไปเสียแล้ว มาบอกว่าลอร์ดแฮริส เจ้าเมืองบอมเบย์ให้เอาเรือมารับ และขอเชิญไปพักอยู่ ณ จวนเจ้าเมืองตลอดเวลาที่ฉันอยู่เมืองบอมเบย์ ได้ฟังก็ยิ่งประหลาดใจ ด้วยเดิมประสงค์แต่เพียงจะให้รัฐบาลอินเดียช่วยสงเคราะห์พอมิให้มีความลำบาก แต่จะเที่ยวในอินเดียด้วยทุนของตนเอง มากลายเป็นรับอย่างแขกเมืองซึ่งรัฐบาลเลี้ยงดูให้อยู่กิน และจัดพาหนะให้เที่ยวเตร่ทุกอย่างหมด ก็ต้องขอบพระเดชพระคุณพระเจ้าเอ็ดเวิร์ดที่ ๗ กับทั้งรัฐบาลอังกฤษยิ่งขึ้น พอลงเรือหลวงมาถึงท่าขึ้นบก ปีนใหญ่ถึงสลดรับ ๒๑ นัด แล้วขึ้นรถมีทหารม้าแซงทั้งสองข้าง พาไปยังบ้านเจ้าเมือง ฉันอยู่ริมชายทะเลที่ปลายแหลม พบลอร์ดแฮริสกับภรรยาคอยรับอยู่ที่นั่น เมื่อถึงบ้าน

เจ้าเมืองแล้วทราบความต่อไปอีก ว่ารัฐบาลอินเดียได้คิดกะโปรแกรมนที่ฉันจะ
 เทียวในอินเดียไว้ให้และได้บอกไปตามท้องที่ให้ทราบล่วงหน้าแล้ว พอฉันถึง
 เมืองบอมเบย์ก็ได้รับโทรเลขของเจ้าประเทศราชหลายองค์ คือ มหาราชาในสาม
 ผู้ครองนครไฮเดอระบัดองค์หนึ่ง มหาราษฎ์ครองนครบะโรดาองค์หนึ่ง มหาราชา
 ผู้ครองนครชัยปุระ (เรียกว่าไชปัว) องค์หนึ่ง มหาราษฎ์ครองนครเบนาเรส
 (คือเมืองพาราณสี) องค์หนึ่ง ล้วนเชิญให้เป็นแขกเมือง เมื่อฉันไปประเทศ
 นั้น ๆ ต้องมีโทรเลขตอบรับและขอบพระทัยไปตั้งแต่ยังไม่รู้จักกันทุกพระองค์
 ระยะทางที่รัฐบาลอินเดียกะให้ฉันเที่ยวครั้งนี้ ออกจากเมืองบอมเบย์ไปเมือง
 ไฮเดอระบัดซึ่งอยู่ข้างฝ่ายใต้ก่อน กลับจากเมืองไฮเดอระบัดย้อนทางมาข้างเหนือ
 ผ่านเมืองบอมเบย์ขึ้นไปเมืองบะโรดา เมืองประยาคะตะโตราณ เดียวนี้เรียกว่า
 เมืองอะมะตะบัด เมืองชัยปุระ ภูเขาอาบูที่มีวัดในศาสนาเซน (ชีนะ) ทำงาม
 มาก เมืองเดลฮี เมืองอาครา เมืองพาราณสี เมืองคยา แต่แขกเขาไม่ได้กะให้
 ไปเมืองพุทธคยา เพราะไม่มีที่พัก แต่ฉันอยากจะไป ด้วยประสงค์จะไปบูชา
 เจดีย์สถานที่พระพุทธรเจ้าทรงตรัสรู้ เขาจึงเพิ่มลงในโปรแกรม ออกจากเมืองคยา
 ไปเมืองกัลกัตตาแล้วไปเมืองคาสีลิง (อันตั้งอยู่บนภูเขาหิมาลัย) แล้วกลับมาลง
 เรือที่เมืองกัลกัตตา มาถึงเมืองย่างกุ้ง เป็นที่สุดเขตประเทศอินเดียเพียงนั้น ฉัน
 เทียวอยู่ในอินเดียเดือนครึ่ง ตอนออกจากเมืองย่างกุ้งลงเรือ “เศรฐฐี” ของห้าง
 โกทงวน (สกุส ณ ระนอง) จัดไปรับกลับมาขึ้นที่เมืองระนอง เดินทางบกข้าม
 กิ่วกระมาลงเรือหลวงซึ่งออกไป ณ เมืองชุมพร กลับมากรุงเทพฯ เมื่อปลาย
 เดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๔

การที่รัฐบาลอินเดียต้อนรับอย่างเป็นแขกเมืองครั้งนั้น เป็นเหตุที่ฉันได้
 เห็นอะไรแปลก ๆ ในอินเดีย ผิดกับคนท้องที่เขวาสามัญหลายอย่าง โดยเฉพาะ
 ตามเมืองที่เป็นประเทศราช ด้วยเจ้าผู้ปกครองมักให้มีการต่าง ๆ อันนับว่าเป็นของ
 ควรรอดในเมืองนั้นให้ฉันดู หรือว่าอย่างเข้าใจง่าย ๆ ก็ทำนองเดียวกับไทยเรา
 รับเจ้าต่างประเทศนั้นเอง แต่จะเขียนเล่าทุกอย่างไปยืดยาวนัก จะพรรณนาว่า

แต่ด้วยเห็นของแปลกซึ่งพ้องกับของที่มีในเมืองไทยเรา โดยได้แบบแผนมาจากอินเดียแต่ดึกดำบรรพ์อันเป็นคติในทางโบราณคดี

ชนช้าง

ที่เมืองชัยปุระ (Jaipure) มหาราชามีการชนช้างให้ฉันดูที่ในวัง ราชวังของมหาราชาชัยปุระนั้นใหญ่โตมาก มีประตูทางเข้าหลายทาง มณเฑียรที่ประทับที่ทำพิธี และที่ประพาส ตลอดจนโรงช้างต้นม้าต้น และสนามที่ฝึกหัดช้างม้าอยู่ในบริเวณราชวังทั้งนั้น วันแรกฉันไปเฝ้ามหาราช เข้าทางประตูหนึ่งไปยังที่ห้องพระโรง มหาราชตรัสภาษาอังกฤษคล่องไม่ต้องมีล่าม แต่ต้อนรับตามประเพณีวัง วันรุ่งขึ้นก็ไปดูชนช้าง เข้าวังทางประตูอื่น ลงจากรถก็ถึงบันไดเชิงเทินก่อถมดินเหมือนอย่างเชิงเทินที่เพนียดคล้องช้าง ณ พระนครศรีอยุธยา เดินไปตามทางบนเชิงเทินนั้น ดูช้างด้านในที่เป็นที่เลี้ยงช้างทั้งนั้น ช้างอยู่ในโรงยาวก็มีอยู่ในคอกเฉพาะตัวก็มี เห็นช้างตัวหนึ่งอยู่ในคอกมีโซ่ล่ามทั้ง ๔ เท้า แยกปลายโซ่ไปผูกไว้กับเสาหมอสายละต้น เขาบอกว่านี่เป็นช้างตกน้ำมัน และว่าเวลาช้างตัวใดตกน้ำมัน ก็เอาโซ่ล่ามไว้เช่นนั้นจนหายตกน้ำมัน จึงเอาไปเลี้ยงอย่างปกติตามเดิม เดินบนเชิงเทินต่อไปอีกหน่อยหนึ่ง ถึงหัวเลี้ยวเป็นด้านสกัด มีสนามใหญ่อย่างเราเรียกว่า “สนามชัย” อยู่ข้างหน้าพลับพลาที่มหาราชทอดพระเนตรอยู่บนเชิงเทินด้านสกัดนั้น ตรงหน้าเชิงเทินลงไปมีกำแพงแก้วก่ออิฐถือปูนแถวหนึ่งสูงขนาดพอเสมอได้ตาคนยืน และทำช่องให้คนลอดได้หลายทาง มีพวกกรมช้างอยู่ในกำแพงแก้วนั้นหลายคน พอพวกเรานั่งที่บนพลับพลาเรียบร้อยแล้ว ลักประเดี๋ยวก็เห็นคนขี่ม้าแต่งกายอย่างนายทหารอินเดียคนหนึ่ง ถือแพนเป็นไม้ล่ายาวสักเท่าทวนมีผู้ผูกช้างปลาย ล่อช้างพลายตัวหนึ่งวิ่งเหย้า ๆ ไล่เข้ามา เป็นช้างงาสูงราว ๕ ศอกเศษหลังเปล่าไม่มีคนขี่ มีแต่ผ้าสักหลาดสีแดงผืนใหญ่ผูกคลุมหลังผืนหนึ่งเท่านั้น ขณะนั้นมีนายทหารขี่ม้าถือแพนอีกคนหนึ่ง ช้างพลาย

อีกตัวหนึ่ง แต่งอย่างตัวก่อนเข้าสนามมาทางด้านข้างซ้าย แต่พอข้างสองตัวนั้น
 แลเห็นกัน ก็ผละจากม้าวิงตรงเข้าชนกัน ชนอยู่เพียงสัก ๒ นาที เผอิญงข้าง
 ตัวหนึ่งหักสะบั้น ผู้อำนวยการเห็น ก็ถามฉันทันทีว่าจะโปรดให้หยุดหรือยัง
 ฉันทันเข้าใจว่าเขายากให้หยุดก็ตอบว่าหยุดเถิด แต่ยังมีกณงว่าเขาจะห้ามข้างอย่างไร
 เห็นเขาโบกมือให้สัญญา พวกกรรมข้างที่แอบอยู่ในกำแพงแก้วก็จุดดอกไม้ไฟอย่าง
 ไฟเพนียงมีด้ามถือวิงตรงเข้าไปที่ข้าง ข้างกลัวไฟก็เลิกชน วิงหนีแยกกันไป พอ
 ข้างสองตัวไปห่างแล้ว คนก็ชี้นำเข้าไป เอาแพนล่อพาข้างกลับไปโรงทั้งสองตัว
 ได้ดูชนกันครู่เดียว ผู้อำนวยการเขาบอกให้ทราบเมื่อภายหลังว่าธรรมดาข้างชนนั้น
 ถ้าตัวไหนชนแพ้ครั้งหนึ่งแล้วก็ไม่สู้ข้างอีกต่อไป เห็นข้างตัวงาหักเสียทีกลัวจะ
 เลยเสียข้างจึงได้ขอให้รีบเลิกเสีย ฉันทันได้ดูชนข้างที่เมืองชัยบุรี แม่ดูเพียงครู่เดียว
 ก็สนุกจับใจ ด้วยเป็นการอย่างหนึ่งในตำราคชศาสตร์แต่ดึกดำบรรพ์ซึ่งชาวอินเดีย
 เขายังรักษามา เป็นแต่มาแปลงเป็นการกีฬาในสมัยเมื่อเลิกใช้ข้างรบพุ่งแล้ว
 ไทยเราก็มีวิชาคชศาสตร์คล้ายกับชาวอินเดีย ดังจะพรรณนาในนิทานเรื่องอื่น
 ต่อไปข้างหน้า

ฤๅษีตัดตน

วันหนึ่งเขาพาฉันทันไปดูพิพิธภัณฑสถานของเมืองชัยบุรีไปเห็นรูปปั้นเป็น
 ฤๅษีอย่างในอินเดีย ทำท่าต่าง ๆ เหมือนอย่างรูปฤๅษีตัดตนในวัดพระเชตุพน ฯ
 แต่ขนาดย่อม ๆ ตั้งเรียงไว้ในตู้ใบหนึ่ง ที่จริงฉันทันควรจะถามเขาวูรูอะไร แต่ฉันทัน
 ไปอวดรู้ตามเขาวูรูเหล่านั้นเป็นแบบท่าตัดตนให้หายเมื่อยหรือ เขาตอบว่าไม่
 ใช่ แล้วบอกอธิบายต่อไปว่ารูปเหล่านั้นเป็นแบบท่าต่าง ๆ ที่พวกดาบสบำเพ็ญ
 ตบะเพื่อบรรลุโมกขธรรม ฉันทันได้ฟังก็นึกจะอายใจไม่พอที่จะไปอวดรู้ต่อเขาผู้
 เป็นเจ้าของตำราฤๅษีชีพรามณ์ แต่ก็เกิดอยากรู้แต่นั้นมาว่าเหตุไฉนรูปฤๅษี
 ตัดตนที่เขาทำในเมืองไทยจึงไปพ้องกับท่าดาบสบำเพ็ญตบะของชาวอินเดีย เมื่อ

กลับมาจึงค้นหาตำราฤๅษีคัดตน พบอธิบายปรากฏในศิลาจารึกเรื่องสร้างวัดพระ
 เขตุน ๖ ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้ “ตั้งตำรายา”
 และฤๅษีคัดตนไว้เป็นทาน ตามศาลารายริมกำแพงวัดพระเขตุน ๖ รูปฤๅษี
 คัดตนสร้างในรัชกาลที่ ๑ เป็นรูปปั้นและคงมีอักษรจารึกศิลาติดไว้ใกล้กับรูป
 ฤๅษี บอกว่าคัดตัวทำนั้นแก้โรคอย่างนั้น ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อปฏิสังขรณ์วัด
 พระเขตุน ๖ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เปลี่ยนรูปฤๅษีเป็น
 หล่อด้วยดีบุก และโปรดให้พวกกว๊านโคลง ๔ ขนานชื่อฤๅษี แล้วบอกทำคัดตน
 แก้โรคอย่างใด ๆ จารึกศิลาติดประจำไว้กับรูปภาพตัวละครบทหนึ่ง เรียกรวมกันว่า
 “โคลงฤๅษีคัดตน” พบตำราว่าด้วยเรื่องฤๅษีหรือดาบสทำท่าต่าง ๆ มีอยู่ในเมือง
 ไทยเพียงเท่านั้น จึงเป็นปัญหาว่าทำฤๅษีคัดตนต่าง ๆ จะเป็นท่าบำเพ็ญตบะของ
 ดาบสอย่างเขาวงกตเมืองชัยบุรีหรือเป็นท่าคัดตัวแก้โรคเมื่อยขบอย่างเช่นไทยถือ
 เป็นตำรา ฉันไม่รู้ว่าจะเป็นอย่างไหนแน่มาช้านานจนเมื่อออกมาอยู่เมืองป็นัง
 มีดาบสชาวอินเดียนคนหนึ่งซึ่งขึ้นชื่อลือเลื่องว่าเคร่งครัดนัก มาบำเพ็ญตบะ
 ณ เมืองป็นัง พวกชาวอินเดียนที่เลื่อมใสเรียวกันชื่อที่สร้างอาศรมให้ดาบสนั้น
 อยู่แห่งหนึ่ง ฉันไปดูเห็นที่ตรงกลางบริเวณต่อเป็นมณฑป ๘ เหลี่ยม หลังคา
 เป็นซุ้มมียอดดออย่างแบบอินเดียมีมุขเด็จข้างหน้าและเจดีย์ทรงระอบมณฑป เห็นตัว
 ดาบสนั่งขัดสมาธิเหมือนอย่างพระประธานอยู่บนเตียงหน้ามุขเด็จเผชิญผู้อุปัฏฐาก
 พูดภาษาอังกฤษได้ บอกอธิบายให้รู้ว่าดาบสสมาทานตบะสองอย่าง คือเว้น
 วิจิตรกรรมไม่พูดกับใคร ๆ หมดอย่างหนึ่งกับนั่งสมาธิอยู่ ณ อาสนะอันเดียวตั้งเข้า
 จนค่ำทุกวันอยู่เป็นนิจอย่างหนึ่ง ฉันถามว่าในมณฑปเป็นที่สำหรับดาบสนอนหรือ
 เขาตอบว่ายังไม่มีใครเคยเห็นดาบสคนนั้นนอนเลย โดยปกติพอค่ำ ดาบสก็ลุก
 จากอาสนะที่มุขเด็จเข้าไปในมณฑป แต่ไปทำพิธีอีกชนิดหนึ่งเพื่อแก้เมื่อยขบ
 เห็นท่าท่าต่าง ๆ บางที (ปลุก) ตัวลอยขึ้นไปก็มี ฉันได้ฟังก็เข้าใจแจ่มแจ้งสิ้น
 สงสัย ได้ความรู้ว่าการคัดตนนั้น เป็นส่วนอันหนึ่งของการบำเพ็ญตบะนั้นเอง
 เพราะนั่งหรือยืนที่เดียวตลอดวันยังค่ำ ทรมานร่างกายเกินวิสัย ก็ย่อมเกิดอาการ

เมื่อยบ จึงคิดวิธีตัดตนสำหรับระงับทุกขเวทนาอันเกิดแต่บำเพ็ญตบะ แล้วตั้งเป็นตำราไว้แต่ดึกดำบรรพ์ที่พวกชาวเมืองชัยบุรีเขาบอกว่าเป็นวิธีของพวกดาบสนั้นก็ถูก ที่ไทยว่าเป็นพิธีแก่เมื่อยบก็ถูก เพราะไทยเราไม่เลื่อมใสวิธีตบะของพวกถือศาสนาฮินดู เอาแต่วิธีตัดตัวแก่เมื่อยบมาใช้ จึงเกิดตำราฤๅษีตัดตนขึ้นด้วยประการฉะนี้

ถูกสาป

เมื่อฉันอยู่ที่เมืองชัยบุรีนั้น จะไปไหน ๆ เขาให้ไพร่ใหญ่เทียมม้าคู่ มีทหารม้าแห่แซงทั้งข้างหน้าข้างหลังให้สมเกียรติยศของเจ้าต่างประเทศ เพราะฉะนั้นเวลาไปไหนจึงมีคนดูทั้งสองข้างถนน วันหนึ่งฉันเห็นดาบสคนหนึ่งเกล้าผมสูงนุ่งห่มผ้าย้อมผาดมีประจำคอสองคอ ยืนอยู่ริมถนนข้างหน้าแถวคนดู เมื่อรถฉันไปถึงตรงหน้า ดาบสยืมยกมือเป็นทำนองอวยพรออกอุทานเป็นภาษาสันสกฤตได้ยินเข้าหูคำหนึ่งว่า “หริราชา” นึกว่าแกอำนวยพรก็ยืมรับแล้วเลยผ่านไป เมื่อผ่านไปได้สักหน่อยหนึ่งยังไม่ห่างกันนัก ฉันเหลียวหน้ากลับไปดูเห็นดาบสนั้นทำหน้าตาขมึงทึง ยกไม้ยกมือกวัดแกว่งปากก็ว่าอะไรยืดยาว ฉันไม่ได้ยินถนัด แต่รู้ที่ว่าเป็นกิริยาโกรธ จึงนึกว่าดาบสนั้นยืมแยมให้พรตอนแรกเห็นจะขอทาน ครั้นไม่ได้เงินก็โกรธซึ่ง ออกปากตอนหลังน่าจะเป็นคำสาปสรร (Curse) ฉันถามขุนนางอังกฤษที่เขาไปด้วยในรถว่าเป็นเช่นนั้นหรืออย่างไร เขาไม่บอกตรง ๆ เป็นแต่บอกว่า ประเพณีประเทศราชในอินเดียเวลามหาราชเสด็จไปไหนมีขบวนแห่ยอมไถ่เงินเป็นทานแก่ราษฎรที่มาอยู่ข้างราชวิถี พวกนั้นเคยได้เงินจึงอยากได้อีก ฉันได้ฟังอธิบายก็ได้ความรู้เพิ่มขึ้นอีกสองอย่างคือ

ประเพณีพระเจ้าแผ่นดินไถ่เงินพระราชทานราษฎรสองข้างราชวิถีก็มีในเมืองไทยในเวลาแห่เสด็จโดยขบวนพยุหยาตรา เช่น เลียบพระนคร หรือเสด็จไปทอดพระกฐินโดยขบวนพยุหยาตราก็ทรงไถ่เงิน ฉันได้เคยเห็นเมื่อ

เป็นราชวงศ์จักรีแห่งเสด็จหลายครั้ง ถ้าทรงพระยานมาศเสด็จไปทางบก มีกรวย
ปักไว้ข้างที่ประทับ ในกรวยมีขันทองลงยาใส่เงินสลึงเงินเฟื้อง ทรงหยิบโปรย
พระราชทานราษฎรทั้งสองข้างทาง ถ้าเสด็จไปทางเรือทำเป็นลูกไม้กลมใส่เงิน
ปลิกไว้ในนั้น เมื่อทรงโปรยก็ลอยน้ำอยู่ให้ราษฎรเก็บ เป็นประเพณีไทยเรา
ได้มาจากอินเดียแต่ติกด้าบรพ้อยพหนึ่ง

ได้ความรู้อีกอย่างหนึ่งนั้น คือการสาปสรรซึ่งผู้มีฤทธิ์เดชกระทำร้ายแก่ผู้
อื่น อันมีกล่าวในหนังสือเก่าทั้งทางศาสนา ไสยศาสตร์ และพระพุทธรศาสนา
ที่มาจากอินเดีย เพิ่งได้เห็นว่าวิธีสาปนั้นออกปากตะโกนแข่งเอาซึ่ง ๆ หน้า ไม่
ลอบภาวนาสาปในที่ลับเหมือนอย่างที่เราเรียกว่า “ทำกฤตยาคม” หรือปั้นรูปเสก
แข่งแล้วเอาไปฝังไว้ ส่อว่าวิธีสาปแข่งมีสองอย่างต่างครุกัน

ฉันได้เห็นของประหลาดเข้าเรื่องนิทานโบราณคดีที่เมืองชัยบุรี ๓ อย่าง
ดังพรรณนามา ยังมีของประหลาดได้เห็นแห่งอื่นในอินเดีย จะเล่าในนิทานเรื่อง
ต่อไป

นิทานที่ ๒

เรื่องของแปลกที่เมืองพาราณสี

ครั้งฉันไปอินเดียใน พ.ศ. ๒๔๓๔ เมื่อไปถึงเมืองพาราณสี (Benares) พระมหाराชาจัดวังนั้นเทศว์อันเป็นที่สำหรับแขกเมืองมีบรรดาศักดิ์ให้เป็นที่พักวังนั้นเทศว์อยู่ต่างปากแม่น้ำคงคากับวังรามนครที่มหาราชาอยู่ เป็นตึกฝรั่งมีสวนและกำแพงล้อมรอบ รัฐบาลอังกฤษสร้างแต่เมื่อยังไม่ได้ปล่อยให้เมืองพาราณสีเป็นประเทศราช เดิมเป็นที่จวนของข้าหลวงอังกฤษที่บัญชาการเมือง ครั้นเมืองพาราณสีได้เป็นประเทศราช มหาราชาจึงรับซื้อไว้เป็นที่รับแขกเมือง มีบรรดาศักดิ์ให้ชื่อว่า วังนั้นเทศว์ ประเพณีประเทศราชในอินเดียรับแขกเมือง ผิดกันอย่างหนึ่ง เมืองไหนเจ้าเมืองถือศาสนาอิสลาม เช่น มหาราชาในสามเมืองไฮเดอราบัดมีการเลี้ยงให้เป็นเกียรติยศเหมือนอย่างฝรั่ง แต่เมืองที่เจ้าเมืองถือศาสนาฮินดูไม่มีการเลี้ยง เพราะศาสนาฮินดูห้ามมิให้กินรวมกับคนถือศาสนาอื่น หรือแม้คนถือศาสนาฮินดูด้วยกันถ้าเกิดในสกุลต่างวรรณะ เช่น พราหมณ์ กษัตริย์ ก็กินร่วมกันไม่ได้ เมื่อฉันพักอยู่เมืองพาราณสีเขาเลี้ยงอย่างฝรั่ง แต่มหาราชาให้จัดอาหารอย่างฮินดูส่งมาเลี้ยงด้วย เป็นสำรับกับข้าวเช่นเดียวกับของไทย เปิดพิจารณาดูทำอย่างประณีตบรรจงอย่างของห้องเครื่อง เป็นต้นว่าข้าวที่ใส่มาในชามก็ปิดทองคำเปลวเหมือนอย่างข้าวทิพย์พิธีสารท นึกว่าจะลองกินกับข้าวฮินดูให้รู้ว่าผิดกับของไทยอย่างไร แต่เมื่อหยิบขึ้นถึงปากก็ได้กลิ่นเนย “ฉี่” หรือที่เรียกในบาลีว่า “สพฺปิวนนิตฺ” ซึ่งพวกฮินดูชอบปรุงอาหารแทบทุกอย่าง จนทนไม่ไหวก็ได้แต่ชิมเล็กน้อยพอเป็นกิริยาบุญ ไม่พอที่จะพรรณนาได้ ว่ารสอาหารผิดกับของไทยอย่างไร

รุ่งขึ้นถึงวันที่สองซึ่งฉันอยู่ในเมืองพาราณสี มหาราชาเชิญไปที่วังรามนคร จัดรับเต็มยศตามแบบโบราณ อังกฤษเรียก Official Daurbar เวลาเช้า

สัก ๙.๐๐ นาฬิกา ออกจากวังนั้นเทศวรไปลงเรือที่ท่าแม่น้ำคงคา มหาราชฯ ให้เรือที่นั่งลำหนึ่งมาคอยรับ เรือนั้นเป็นเรือพายยาวสัก ๗ วา แต่ต่อรูปร่างแปลกตาไม่เคยเห็น ข้างหัวเรือเรียวย้ายเรือกว้างยกพื้นเป็นบัลลังก์ ข้างท้ายเรือมีมณฑปเสาศุ้มเงิน หลังคาซึ่งผ้ากำมะหยี่ปักทองบุพรมตั้งเก้าอี้ให้พวกเรานั่งในมณฑป ต่อยกพื้นลงไปข้างหน้า พวกฝีพายแต่งเครื่องแบบนั่งบนกระทงสองแฉกตลอดไปจนหัวเรือ พอเรือออกจากท่า ผู้เป็นบ่อโตนายฝีพายก็ขานมนตร์ภาษาสันสกฤต ได้นั้นขึ้นต้นว่า “โอมรามนะลักสมัน” ต่อไปว่ากระไรฉันไม่เข้าใจ แต่ว่ายาวรรคหนึ่ง พวกฝีพายก็ขานรับพร้อมกันคำหนึ่ง ว่ากระไรก็ไม่เข้าใจเหมือนกัน กระบวนดุคล้ายกับขานยาวเรือพระที่นั่งในเมืองไทย และขานเป็นระยะไปเสมอเช่นเดียวกัน ฉันตามผู้กำกับ เขาบอกอธิบายว่า ในศาสนาฮินดูเชื่อว่าเมื่อพระรามจะไปจากมนุษยโลก เสด็จลงแม่น้ำคงคาหายไป เพราะฉะนั้นเวลาข้ามแม่น้ำคงคา จึงสวดบูชาพระรามให้เกิดสวัสดิมงคล ฉันก็ตีความคำที่บ่อโตนว่าคงเป็นคำบูชา คำฝีพายว่าคำเดียวนั้นคงเป็นอย่างรับว่า “สาธุ” เมื่อเรือไปถึงท่ารามนครมีขบวนแห่คอยรับอยู่บนบก เขาผูกช้างงาตัวหนึ่งสูงกว่า ๕ ศอก สำหรับฉัน ข้างตัวนั้นแต่งเครื่องมีกำมะหยี่ปักทองผืนใหญ่คลุมหลังลงมาจนเกือบถึงดิน ผูกสัปคับโถงหุ้มเงิน มีที่นั่งสองตอนบนนั้น หน้าข้างมีผ้ากำมะหยี่ปักทองปกกระพอง และใส่ปลอกงาเกะโหล่ทองเป็นปล้อง ๆ ทั้งสองข้าง มีคนแต่งเครื่องแบบขี่คอข้างมือถือแส้จามรี (คือแส้หางจามรี) คอยโบกปิดแมลงวันคนหนึ่ง อีกคนหนึ่งนั่งบนสัปคับตอนหลังถือร่มะย้ากันฉัน (คือว่ากันฉัตร) นอกจากนั้น มีช้างพลายพังผูกสัปคับอย่างสามัญสำหรับพวกบริวารอีกหลายตัว มีขบวนคนแห่ล้วนแต่งเครื่องแบบขี่ม้านำคู่หนึ่ง ต่อมาเป็นคู่แห่ถือดอกเดินแซงสองข้างทาง แต่ท่าเรือไปถึงวังรามนคร ประมาณราวแต่ท่าพระเข้าไปถึงในพระบรมมหาราชวังในกรุงเทพฯ เมื่อแห่ไปถึงวัง พระมหาราชฯคอยรับอยู่ที่ประตูคาน้ำพิศ พาเดินขึ้นไปยังห้องรับแขกหน้าเรียกว่าห้องพระโรงแต่อยู่ชั้นบน ในนั้นตั้งเก้าอี้แถวยาวเรียงเป็นรูปพระจันทร์ครึ่งซีก ตรงกลางเป็นเก้าอี้หุ้มทองคำ ๒ ตัว ให้ฉันนั่งตัวข้างขวา

มหาราชานั่งตัวข้างซ้าย ต่อออกไปเป็นเก้าอี้หุ้มเงินฝ่ายละสัก ๓ ตัว แล้วเป็นเก้าอี้ไม้ตลอดไป จัดให้พวกที่ไปกับฉันทั้งไทยและฝรั่งนั่งทางฝ่ายขวา พวกญาติวงศ์และเสนาอำมาตย์ของมหาราชานั่งทางข้างฝ่ายซ้าย พอนั่งกันเรียบร้อยแล้ว มีคนถือฉาดใส่พวงมาลัยทำด้วยตาลและไหมดอกออกมาส่งมหาราช มหาราชหยิบพวงมาลาตาลพวงหนึ่งมาคล้องคอให้ฉัน เจ้าน้องชายคล้องมาลาไหมคให้คนอื่นที่ไปด้วยต่อไป แล้วนั่งสนทนาปราศรัยกันเฉพาะมหาราชากับตัวฉัน คนอื่นเป็นแต่นั่งนิ่งอยู่ มหาราชตรัสภาษาอังกฤษได้คล่องไม่ต้องมีล่าม วันนั้นพระองค์ทรงเครื่องเยียรบับ โปกผ้ามีเพชรพลอยประดับ เหน็บกริชฝังทองที่เอว บอกฉันว่า เคยเฝ้าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เมื่อเสด็จไปเวลาเธอยังเป็นเด็ก ได้รับพระราชทานกริชเล่มนั้นไว้เป็นที่ระลึก สนทนากันไปสักครู่หนึ่ง พวกพิณพาทย์ก็ออกมาตั้งวงที่ตรงหน้า เริ่มบรรเลงเพลงดนตรี แล้วมีหญิงสาวเป็นนางนั้จะ (Nautch Girl) คนหนึ่งออกมาพ้อนรำเข้ากับจังหวะพิณพาทย์ ทำให้นึกถึงเรื่องรามเกียรติ์ ดังจะพรรณนาที่อื่นต่อไปข้างหน้า มีการพ้อนรำอยู่สักครู่หนึ่งแล้วนางนั้จะกับพวกพิณพาทย์ก็กลับไป เป็นหมดพิธีเพียงเท่านั้น กลับมาที่พักโดยขบวนเหมือนอย่างเมื่อเข้าไป

ชื่อที่เรียกกันว่ารามนครนั้น สังกัดในหนังสือเก่าๆ ดูติดต่อกันกับคำของพวกพราหมณ์ในเมืองไทย ซึ่งว่าบรรพบุรุษบอกเล่าสืบกันว่า พราหมณ์นั้นพวกโหรอาจารย์ที่เมืองพัทลุงเดิมอยู่เมืองพาราณสี และพวกพราหมณ์พิธีที่เมืองนครศรีธรรมราชว่าเดิมอยู่รามนคร ดังนั้นจึงสันนิษฐานว่าเดิมจะเป็นชื่อบริเวณราชธานีอย่างเช่นเราเรียกว่า “พระนคร” ในกรุงเทพฯ คำพาราณสี เป็นชื่อเรียกจังหวัด อย่างเราเรียกว่า “จังหวัดกรุงเทพฯ” และยังมีคำอื่นสำหรับเรียกรวมทั้งอาณาเขตอีกคำหนึ่งว่า “กาสิ” แม้ในพระบาลีก็มีมาแต่โบราณ พวกแขกยามในกรุงเทพฯ ยังบอกว่า พวกของตนเป็นชาวกาสิ อันรวมอาณาเขตกับเมืองพาราณสีดังนี้ ตัววังรามนครนั้นเห็นจะสร้างมาช้านานหลายร้อยปี เป็นแบบวังอย่างโบราณมีพร้อมด้วยป้อมปราการอยู่ในตัว ล้วนก่อด้วยศิลาทำนองเดียวกับ

วังโบราณที่เมืองประเทศราชอื่น ซึ่งสร้างแต่ครั้งบ้านเมืองยังเป็นอิสระมีอีกหลายแห่ง เมื่อกลับมาจากรามนครในบ่ายวันนั้น เขาพาฉันไปที่มฤตทายวัน อันเป็นที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงปฐมเทศนา ชาวเมืองเรียกว่า ตำบลสารนาถ (Sarnath) อยู่ห่างแม่น้ำคงการาวสัก ๑๕๐ เส้น แต่เรื่องมฤตทายวันจะรอไว้ พรรณนาในนิทานเรื่องหนึ่งต่างหาก รวมกับเรื่องไปไหว้พระ ณ ที่แห่งอื่น ๆ ในอินเดีย

วันที่สามซึ่งฉันอยู่ ณ เมืองพาราณสี เขาพาไปดูพวกอินดูลอยบาปในแม่น้ำคงคา อันเป็นที่ขึ้นชื่อลือเลื่องว่าไม่มีที่ไหนน่าดูเหมือนที่เมืองพาราณสี มหาราชาให้เรือที่นั่งมารับเหมือนเมื่อวันก่อน ต้องไปแต่พอรุ่งเช้ายังไม่ทันแดดแข็ง ลงเรือพายผ่านไปริมฝั่งทางข้างเหนือ วันนั้นฝีพายไม่ขานยาวเหมือนวันก่อน เห็นจะเป็นเพราะเพียงแต่ขึ้นล่องในแม่น้ำคงคาไม่ได้ข้ามฟาก ที่สำหรับพวกอินดูลอยบาปอยู่ริมแม่น้ำคงคาทางฝั่งตะวันตก ตลอดค้งน้ำยาวกว่า ๗๐ เส้น มีท่าทำเป็นขั้นบันไดหินสำหรับคนลงน้ำเรียกว่า ชัต (Chat) ติดต่อกันไปราว ๓๐ ท่า แต่ละท่าที่ริมน้ำมีสะพานไม้สำหรับคนลงน้ำ ต่อขึ้นไปเป็นชานมีพราหมณ์นั่งในร่มอันใหญ่คันปักดิน คอยรับทักขิณาทาน ช่วยชำระบาปและอวยพรแก่พวกสัปบุรุษ รายกันไปแห่งละหลายคนทุกท่า ต่อทำขึ้นไปถึงเขื่อนขั้นบันไดทางขึ้นไปบนตลิ่ง ที่บนตลิ่งมีถนนผ่านหน้าเทวสถาน สร้างติด ๆ กันไปเห็นยอดปราสาทสลอน มีหอสูงวัดของพวกอิสลามคั่นบ้างและมีสระน้ำสำหรับทำพิธีพลีกรรมตามเทวสถานเป็นแห่ง ๆ แลดูตั้งแต่เขื่อนลงมาจนริมน้ำ เห็นพวกอินดูล้วนหนุ่มผ้าขาวนับด้วยหมื่น ไปมาราวกับฝูงมด อยู่ในน้ำก็มีอยู่บนบกก็มี จะหาที่ว่างคนแทบไม่ได้ เห็นเข้าก็ติดตาม่าพิศวงด้วยไม่มีที่ไหนเหมือนจึงเป็นที่ลือลือ แต่ประหลาดอย่างยิ่งนั้นที่มีลานสำหรับเผาศพอยู่ติด ๆ กับท่าอาบน้ำหลายแห่ง ตั้งแต่เช้าก็เผาศพวันขึ้นกรุ่นอยู่เสมอ บางแห่งเมื่อผ่านไปเห็นกำลังหามศพห่อผ้าขาวลงบันไดมาก็มี ที่กองฟืนเรียงไว้ในลานสำหรับวางศพเผาบนนั้นก็มี บางแห่งกำลังเผาศพอยู่ก็มี ดูพวกคนลอยบาปที่ลงอาบน้ำ

ใกล้ ๆ ไม่มีใครรังเกียจ ประเพณีของพวกอินดูเออาศพบัวแต่ ๒ วันก็เผา เขาบอกว่าเมื่อเผาแล้วกวาดทั้งอิฐธาตุและอังคารถ่านเข้าทิ้งลงแม่น้ำคงคาหมด แต่ศพเด็กทารกไม่เผา เอาห่อศพผูกกับคอหม้อดวงทิ้งให้จมไปในแม่น้ำคงคาทีเดียว พวกอังกฤษกระซิบบอกฉันตั้งแต่ไปถึงว่า ฝรั่งเศสอยู่ในเมืองพาราณสีไม่มีใครกินปลาสดที่เมืองนั้น ด้วยรังเกียจการเผาศพพวกอินดูว่าบ้างเป็นศพที่ไม่มีญาติ ควบคุมสัปเหร่อเผาไม่ทันหมดก็ทิ้งลงน้ำด้วยมักง่าย ฉันก็ไม่ได้กินปลาสดตลอดเวลาที่อยู่ ณ เมืองพาราณสี

แต่นี้จะเล่าถึงที่ฉันได้ความรู้แปลก ๆ ณ เมืองพาราณสี ซึ่งน่าจะเนื่องกับประเพณีโบราณของไทยเราต่อไป

ย่ำยาม

เมื่อวันแรกไปถึงเมืองพาราณสี เวลาค่ำฉันนั่งกินอาหารกับพวกที่ไปด้วยกัน และพวกข้าราชการอังกฤษยังไม่ทันแล้วเสร็จ พอเวลายามหนึ่ง (๒๑.๐๐ นาฬิกา) ได้ยินเสียงตีฆ้องโหม่งทางประตูวังย่ำลา ๑ เช่นเดียวกันกับตีฆ้องระฆังย่ำยามในเมืองไทย ฉันนึกประหลาดใจจึงถามข้าราชการอังกฤษที่อยู่ในเมืองนั้นว่าตีฆ้องย่ำเช่นนั้นหมายความว่าอย่างไร เขาตอบว่า “เป็นสัญญาณเรียกคนมาเปลี่ยนพวกที่อยู่ยาม” พอฉันได้ยินอธิบายก็จับใจแทบจะร้องออกมาว่า “อ้อ” เพราะวิธีตีฆ้องระฆังยามในเมืองไทยเมื่อถึงเวลาเช้า ๖.๐๐ นาฬิกา เวลาเที่ยงวัน เวลาค่ำ (๑๘.๐๐ นาฬิกา) และเวลากลางคืนยาม ๑ (๒๑.๐๐ นาฬิกา) เวลาเที่ยงคืน เวลายาม ๓ (๓.๐๐ นาฬิกา) ก็ตีย่ำทำนองเดียวกับได้ยินที่เมืองพาราณสี แม้คำที่ไทยเราพูดก็เรียกเวลา ๖ นาฬิกาเช้าว่า “ย่ำรุ่ง” เรียกเวลาเที่ยงวันว่า “ย่ำเที่ยง” และเรียกเวลา ๑๘.๐๐ นาฬิกาว่า “ย่ำค่ำ” คำที่พูดว่า “ย่ำ” คงมาจากย่ำฆ้องระฆังนั่นเอง แต่ฉันยังไม่เคยคิดมาก่อนว่า เพราะเหตุใดจึงตีย่ำเมื่อได้ฟังอธิบายที่เมืองพาราณสีก็เข้าใจซึมซาบในทันทีว่า ย่ำเป็นสัญญาณเรียก

คนมาเปลี่ยนยาม เห็นได้ว่าประเพณีไทยแต่โบราณ เวลากลางวันให้คนอยู่ยาม ผลัดละ ๖ ชั่วโมง แต่กลางคืนผลัดละ ๓ ชั่วโมง และยังแลเห็นสว่างต่อไปอีกด้วย ประเพณีที่ระฆังยามที่ในพระบรมมหาราชวังในกรุงเทพฯ เมื่อตียามระฆังแล้วมีคนเป่าแตรงอนและเป่าปี่ตีมโหรีที่กระโคมต่อไปอีกพักหนึ่ง และเวลาที่มีพระบรมศพหรือพระศพเจ้านายตลอดจนศพขุนนางผู้ใหญ่ บรรดาที่มีกลองชนะประโคมย่อมประโคมกลองชนะตรงกับยามระฆังยาม ทั้งกลางวัน กลางคืน อาการประกอบกันให้เห็นว่าการยามระฆัง เป็นสัญญาณเรียกคนให้เข้าประจำหน้าที่พร้อมกันแล้ว มวลของประเพณียามระฆังยามและประโคมพระศพในเมืองไทยเห็นว่าเป็นดังกล่าวมา และอาจจะได้มาจากอินเดียแต่ดั้งแต่โบราณ

ทุ่มโมง

จะเลยเล่าแถมถึงประเพณีที่บอกเวลาในเมืองพม่า ซึ่งฉันได้ไปรู้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ ต่อไป เพราะได้คำที่เหมือนกับไทยอีกอย่างหนึ่ง ที่ในพระราชวัง เมืองมัณฑะเลย์มีหอนาฬิกาหลังหนึ่ง เป็นหอสูงข้างล่างมีห้องสำหรับไว้นาฬิกา ข้างบนเป็นหอโถงสำหรับแขวนกลองกับฆ้องที่ตีบอกเวลา เขาว่าเคยมีหอเช่นนั้น ทุกราชอาณาจักรในเมืองพม่าแต่ก่อนมา ฉันถามเขาว่าฆ้องกับกลองที่แขวนไว้บนหอ นั้น ตีต่างกันอย่างไร ไม่มีใครบอกอธิบายได้ เพราะเลิกราชประเพณีพม่ามาเสียหลายสิบปีแล้ว ฉันนึกจับหลักได้ว่า ฆ้องสำหรับตีกลางวัน กลองสำหรับตีกลางคืน หลักนั้นอยู่ในคำพูดของไทยเราเอง ที่เรียกเวลาตอนกลางวันว่า “โมง” เช่นว่า ๔ โมง ๕ โมง แต่ตอนเวลากลางคืน เรียกว่า “ทุ่ม” เช่นว่า ๔ ทุ่ม ๕ ทุ่ม คำโมงกับทุ่มมาแต่เสียงฆ้องและกลองนั่นเอง ในเมืองไทยแต่โบราณก็เห็นจะใช้ทั้งฆ้องและกลองตีบอกเวลาอย่างเดียวกันกับในเมืองพม่า

ขานยาว

ได้เล่ามาแล้วว่าเมื่อฉันลงเรือที่นั่งของมหาราชพาราณสีข้ามแม่น้ำคงคา ป่อโทนผีพายขานคำบูชาพระรามและพลผีพายขานรับ ดูเป็นเค้าเดียวกับขานยาว พายเรือพระที่นั่งในเมืองไทย แต่ผิดกันเป็นข้อสำคัญที่ขานยาวของชาวอินเดีย ขานเป็นภาษาสันสกฤต และมีความเป็นคำบูชาพระราม แต่ขานยาวของไทยเรามีแต่ป่อโทนขานว่า “เหยอว” ผีพายก็รับว่า “เย่อว” ไม่เป็นภาษาใด จะหมายความว่าอะไรก็แปลไม่ได้ จึงนำสันนิษฐานว่า พรหมณ์เห็นจะเอาแบบขานยาว ในอินเดียมาสอนไว้แต่โบราณ เดิมก็คงจะเป็นมนตร์ภาษาสันสกฤตมีความว่า อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ไทยเราไม่รู้จักภาษานั้น จำคำได้แต่เสียง นานมาก็แปรไป เช่นเดียวกันกับครูอังกฤษมาสอนให้บอกทหารว่า “โซละเคอามส์” (Shoulder Arms) ทหารไทยบอกว่า “โซลดหับ” ฉะนั้น แล้วเลื่อนหนักลงไปเหลือแต่ว่า “เหยอว เย่อว” คำขานยาวจึงไม่รู้ว่าเป็นภาษาใด และหมายความว่าอะไร แต่เห่เรือ เป็นประเพณีของไทย มิใช่ได้มาจากอินเดีย แต่มีมาเก่าแก่เหมือนกัน ข้อนี้ พึงเห็นได้ในบทชาลละวะเห่ เป็นภาษาไทยเก่ามาก คงมีเห่บทอื่นที่เก่าปานนั้นอีก แต่คนชั้นหลังมาชอบใช้บทเห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ทรงพระนิพนธ์เมื่อ ปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ที่ขึ้นต้นว่า “พระเสด็จโดยแดนชล ทรงเรือต้นงาม เฉิดฉาย” และบทที่ว่า “พิศพรรณปลาวายเคเล้า คิดถึงเจ้าศร้าวารมณ” เป็นต้น บทเก่าก็เลยสูญไปเหลือแต่ชาลละวะเห่ อันคงใช้เห่เพียงในเวลาเมื่อเรือพระที่นั่ง จะถึงท่า การเห่เรือพระที่นั่งนั้น สังเกตตามประเพณีในชั้นหลังเห่แต่เวลาเสด็จ โดยขบวนพยุหยาตรา ซึ่งชวนให้เห็นว่า เห็นจะใช้เวลาไปทางไกล เช่น ขกขบวนทัพ เพื่อให้พลพายรีนเรวัง ถ้ามิใช่พยุหยาตราเป็นแต่ขานยาว ทำนองเห่ก็เป็น ๓ อย่าง ต่างกัน ถ้าพายจิงหะชะ เห่ทำนองอย่างหนึ่งเรียกว่ามูลเห่ มีต้นบทว่านำวรคคหนึ่ง ผีพายว่าตามวรคคหนึ่ง ถ้าพายจิงหะเร็วขึ้นเป็นอย่างกลางเรียกว่าสวะเห่ ต้นบทว่าเนื้อความผีพายเป็นแต่รับว่า “ฮ้าไฮ้” เมื่อสิ้นวรคคต้น และรับว่า

“เหเฮ ะ” เมื่อสิ้นวรรคปลาย ยังมีคำสำหรับเห่เมื่อพายเจ้าเซ่นว่าแข่งเรือ ต้นบทว่า “อียะอว เยอว” ฝีพายรับว่า “เยอว” คำคล้ายกับที่ใช้ขานยาว ดูชอบกล

ลักษณะรับแขกเมือง

เมื่อฉันไปเห็นลักษณะที่มหาราชพาราณสีรับฉันที่วังรามนครตั้งพรรณามาแล้ว กลับมานึกถึงความในบทละครเรื่องรามเกียรติ์ เมื่อทศกัณฐ์รับเจ้าเมืองยักษ์ที่เป็นมิตรสหาย ไม่ปรากฏว่ามเหสีเทวีออกมาพบแขก เป็นแต่ทศกัณฐ์เชิญแขกนั่งร่วมมราชอาสน์สนทนาปราศรัย แล้วมีนางกำนัลเชิญเครื่องออกมาตั้งเสวยด้วยกัน และในเวลาเสวยนั้นมีนางร่าออกมาพ้อนรำให้ทอดพระเนตร ทศกัณฐ์รับพระยายักษ์แขกเมืองที่ไรก็รับอย่างนั้นทุกคราว ประเพณีในอินเดียแม้ในปัจจุบันนี้มเหสีเทวีก็ไม่ออกมารับแขก ที่ตั้งเก้าอี้หุ้มทองคำให้ฉันนั่งเคียงกับพระมหาราชาก่อนโลมมาจากนั่งร่วมอาสน์ ที่มีนางนั้จะออกมาพ้อนรำก็ตรงตามแบบโบราณขาดแต่ไม่มีการเลี้ยงเพราะเลี้ยงไม่ได้ด้วยต่างศาสนา กัน ดูแบบรับแขกเมืองอย่างทศกัณฐ์ยังคงใช้อยู่ในอินเดีย ต่อมาภายหลังอีกหลายปี ฉันตามเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงไปประเทศชวา พวกชวาแต่โบราณได้แบบอย่างขนบธรรมเนียมจากชาวอินเดียเหมือนกับไทยเรา เมื่อสุลต่านเจ้าประเทศราชเมืองยกมารับเสด็จก็ดี สุลต่านนั้นเจ้าเมืองไซโลรับเสด็จก็ดี ก็ตั้งเก้าอี้รับเสด็จเป็นแถวและมีนางร่าออกมาพ้อนรำ ผิดกันกับในอินเดีย แต่เจ้าหญิงชวา ออกรับแขกและเลี้ยงเครื่องว่างในเวลาทอดพระเนตรนางรำ เห็นได้ว่าพวกชวายังรับแขกเมืองตามแบบที่ได้ไปจากอินเดียแต่โบราณ มาพิจารณาดูตามประเพณีรับแขกเมืองในเมืองไทยแต่โบราณจะเทียบกับที่ฉันได้เห็นในอินเดียและชวาไม่ได้ด้วยไม่ปรากฏในเรื่องพงศาวดารว่าเคยมีแขกเมืองที่มีศักดิ์จะนั่งร่วมอาสน์กับพระเจ้าแผ่นดิน เว้นแต่ครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองกับสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แต่ครั้งนั้นเป็นข้าศึกกัน นอกจาก

นั้นแขกเมืองเคยมีเพียงเจ้าประเทศราชกับราชทูต ก็รู้ไม่ได้ว่าประเพณีที่รับแขกเมืองนั่งร่วมอาสน์ เสวยด้วยกันและให้นางรำบำเรอ จะเคยมีในเมืองไทยหรือไม่

ลอยบาป

ในหนังสือไทยมีกล่าวถึงพิธีลอยบาปของพวกพราหมณ์หลายเรื่อง ฉันเข้าใจมาก่อนว่าคงทำวัตถุเครื่องบูชาอย่างใดอย่างหนึ่ง ร่ายมนตร์สมมติว่าปล่อยบาปลงในวัตถุนั้นแล้วเอาไปลอยน้ำเสีย เหมือนกับลอยกระทงกลางเดือน ๑๑ เดือน ๑๒ ต่อเมื่อไปเห็นที่เมืองพาราณสี จึงรู้ว่าการลอยบาปไม่เป็นเช่นเคยเข้าใจเลย ตามอธิบายในหนังสือนำทางว่า เพราะเมืองพาราณสีเคยเป็นราชธานีเดิมของมัชฌิมประเทศ ศาสนาใด ๆ ที่เกิดขึ้นในอินเดีย แม้จนพระพุทธศาสนา ก็เริ่มตั้งที่เมืองพาราณสี จึงนับถือกันว่าเมืองพาราณสีเป็นอย่างอุ้งของศาสนาฮินดู สืบมาจนบัดนี้ ถึงกล่าวกันว่าถ้าใครได้ไปทำบุญที่เมืองพาราณสีครั้งหนึ่ง ก็มีอานิสงส์เท่ากับได้ไปทำบุญที่อื่นทุกแห่งหมดในอินเดีย ดังนั้นพวกฮินดูชาวอินเดียถึงจะอยู่ในแคว้นแคว้นแดนอันใดย่อมนับถือความศักดิ์สิทธิ์ของเมืองพาราณสี อุตส่าห์พากันเดินทางไปทำพิธีพิธีกรรมมีจำนวนนับตั้งล้านคนทุกปีโดยเชื่อเหมือนอย่างว่า เมืองพาราณสีอยู่ปากทางลัดที่จะตัดตรงไปเทวโลกได้แน่นอน ลักษณะการพิธีที่ตรงกับเราเรียกว่า “ลอยบาป” นั้น ตั้งต้นผู้จะลอยบาปต้องเดินประทักษิณรอบเมืองพาราณสี และบูชาตามเทวสถานต่าง ๆ ในระยะทางราว ๑,๘๐๐ เส้น เป็นเวลาราว ๖ วัน แล้วลงไปยัง “ฉัต” คือทำน้ำอันศักดิ์สิทธิ์แห่งใดแห่งหนึ่ง ที่ดลิ่งริมน้ำมีพราหมณ์นั่งคอยสอนมนตร์ให้บริกรรม เมื่อเรียนมนตร์แล้วจึงลงในแม่น้ำคงคากินน้ำและคำหัวล้างบาปให้ลอยไปกับสายน้ำ แล้วจึงขึ้นไปรับพรต่อพราหมณ์เป็นเสร็จพิธี ที่พรรณนานี้ว่าตามฉันเข้าใจความในหนังสือไม่มีโอกาสได้ถามพวกพราหมณ์ในที่นั้น อาจเข้าใจผิดบ้างก็เป็นได้

ปลงศพ

นอกจากลอยบาป พวกอินดูยังนับถือความศักดิ์สิทธิ์ของเมืองพาราณสีต่อไปอีกอย่างหนึ่ง คือว่าถ้าใครตายที่เมืองพาราณสีหรือแม้ปลงศพที่นั่น จะได้ไปสู่เทวโลกเป็นแน่แท้ ถึงมีเศรษฐีอินดูบางคนไปซื้อหาที่อยู่ ณ เมืองพาราณสีเมื่อแก่ชราเพื่อจะไปตายที่นั่น ที่เผาศพที่ริมท่าน้ำก็ถือว่าศักดิ์สิทธิ์ต่างกัน มีท่าหนึ่งชื่อ “มณีกรรณิกา” ว่าเป็นท่าศักดิ์สิทธิ์กว่าเพื่อน ใคร ๆ ก็อยากให้เผาศพตนที่ท่านั้น คงเป็นเพราะเกิดลำบากด้วยการชิงจองท่าและกำหนดเวลาเผาศพพ้องกัน รัฐบาลจึงตั้งข้อบังคับให้ผู้จะเผาศพขออนุญาต เพื่อจดลงทะเบียนท่าและเวลาที่จะเผาไว้ก่อน และให้มีนักการคอยดูแลให้เป็นไปตามทะเบียนนั้น ข้าราชการอังกฤษที่อยู่ในเมืองพาราณสี เขาเล่าให้ฉันฟังว่า บางทีนายทะเบียนต้องถูกปลุกขึ้นรับโทรศัพท์ในเวลาดึก บอกเป็นคำของเศรษฐีคนใดคนหนึ่งว่า “ฉันจวนจะสิ้นใจอยู่แล้ว ขอให้ช่วยส่งเคราะห์ให้ได้เผาท่ามณีกรรณิกาเวลาพรุ่งนี้” เป็นอุทาหรณ์ให้เห็นว่า พวกอินดูเชื่อถือศาสนาแน่นคงเพียงใด พวกอินดูเชื่อว่าพระอัครีสามารถจะทำการทั้งปวงให้บริสุทธิ์สะอาด หรือว่าอีกนัยหนึ่งบรรดาสิ่งโสโครกทั้งปวงถ้าเผาไฟแล้วก็กลับเป็นของสะอาดหมด เช่น มูลรูดของโคถ้าเผาแล้วก็อาจจะบริโภคและใช้เป็นเครื่องจุนเจิมได้ เพราะฉะนั้นการเผาศพที่ทำแล้วทั้งอัฐิธาตุลงในแม่น้ำคงคา พวกที่ลอยบาปอาบน้ำกินน้ำอยู่ใกล้ ๆ จึงไม่รังเกียจเพราะถือว่าเป็นของสะอาดแล้ว

ประเพณีเผาศพชาวอินเดียที่ฉันได้รู้เห็น ณ เมืองพาราณสีมีเหมือนกับประเพณีไทยแต่ทั้งธาตุลงน้ำ กับที่ขันศพทากรกทั้งลงน้ำ ตามประเพณีโบราณอินเดีย ศพย่อมเผาทั้งนั้น ต่างกันแต่พวกถือพระพุทธศาสนา เผาศพแล้วเอาอัฐิธาตุฝังและก่อกองดิน หรือกองหินไว้ตรงที่ฝัง เรียกว่า “สถูป” แต่พวกศาสนาอินดูทั้งอัฐิธาตุลงน้ำ ไทยเราถือพระพุทธศาสนาเป็นพื้นเมือง เพราะฉะนั้นถ้าเป็นคนชั้นสูงก็ก่อพระเจดีย์บรรจุอัฐิธาตุ ถ้าเป็นคนชั้นต่ำก็เป็นแต่ฝังอัฐิธาตุ

หรือเอาไปกองทิ้งไว้โคนต้นไม้โพธิ์ แต่พระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายคงถือประเพณี
 ของพวกพราหมณ์ด้วย จึงรับคติการถวंगธาตุมาใช้ในประเพณีพระบรมศพและ
 พระศพเจ้านายทำทั้งสองทาง ส่วนพระอัฐิบรรจุไว้ในพระเจดีย์ตามทางพระพุทธ
 ศาสนา ส่วนพระอังคารหรือถ่านที่เผาพระศพเชิญไปลอยปล่อยไปในแม่น้ำตาม
 ทางศาสนาฮินดู เพิ่งมาเลิกลอยเปลี่ยนเป็นบรรจุเมื่อรัชกาลที่ ๕ ประเพณีขนั้
 ศพทารกถึงน้ำนั้น ไทยเราเอาศพใส่ลงในหม้อ ไม่ผูกกับคอหม้อเหมือนในอินเดีย
 แต่เดี๋ยวนี้ก็เลิกแล้ว เปลี่ยนเป็นฝังให้สูญไปทีเดียว

ความรู้ที่ฉันได้มาจากเมืองพาราณสีมีพ้องกับเมืองไทยบางอย่างดังได้
 พรรณนา มา ฉันพักอยู่เมืองพาราณสี ๓ วัน แล้วขึ้นรถไฟไปเมืองพุทธคยา ซึ่ง
 จะเล่าในนิทานเรื่องอื่นต่อไป

นิทานที่ ๓

เรื่องเลื้อใหญ่เมืองชุมพร

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ (ว.ศ. ๑๐๙) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเสด็จเลียบหัวเมืองแหลมมลายูทั้งปักษ์ใต้และฝ่ายตะวันตก กำหนดระยะทางเสด็จไปเรือจากกรุงเทพ ฯ ถึงเมืองชุมพร แต่เมืองชุมพรเสด็จโดยทางบกข้ามแหลมมลายูตรงกัวกระ ไปลงเรือที่เมืองกระบี่ ล่องลำน้ำปากจั่นลงไปยังเมืองระนอง ต่อนั้นเสด็จไปเรือทางทะเล แวะตามหัวเมืองฝ่ายตะวันตกจนตลอดพระราชอาณาเขต แล้วเลยไปอ้อมแหลมมลายูที่เมืองสิงคโปร์ เลียบหัวเมืองปักษ์ใต้ขึ้นมาเมื่อมาถึงกรุงเทพ ฯ โปรดให้ฉันเป็นผู้จัดการเสด็จประพาสครั้งนั้น

เพราะเหตุใดจึงโปรดให้ฉันเป็นผู้จัดการเสด็จประพาสเป็นเรื่องอันหนึ่งในประวัติของตัวฉันเอง จะเล่าฝากไว้ด้วยครั้งนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ (ว.ศ. ๑๐๘) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ โปรดให้ไปตามเสด็จเป็นมัคคุเทศก์ เพราะฉันได้เคยไปเที่ยวหัวเมืองทางนั้น รู้เบาแสมมาแต่ปีก่อน ก็การที่เป็นมัคคุเทศก์นั้นมีหน้าที่เป็นต้นรับสั่งการประพาสที่ต่าง ๆ ตลอดทางที่เสด็จไป ฉันสนองพระเดชพระคุณขอบพระราชหฤทัยสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง แต่นั้นมาจึงทรงพระกรุณาโปรดให้ฉันเป็นผู้จัดการเสด็จประพาสแต่ขอบเรียกกันเป็นคำแปลภาษาอังกฤษว่า Lord Program Maker ตามเสด็จประพาสต่อมาเป็นนิจจนตลอดรัชกาลที่ ๕ และคงอยู่ในตำแหน่งนั้นสืบมาในรัชกาลที่ ๖ อีก ๓ ปี รวมเวลาที่ได้เป็นผู้จัดการเสด็จประพาสอยู่ ๒๖ ปี จึงพ้นจากหน้าที่นั้น พร้อมกับถวายเวนคืนตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ถึงรัชกาลที่ ๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้กลับเข้าไปจัดการเสด็จประพาสถวายอีก เมื่อเสด็จเลียบหัวเมืองมณฑลพายัพครั้งหนึ่งและเมื่อเสด็จเลียบหัวเมืองมณฑลภูเก็ตอีกครั้งหนึ่ง จึงอ้างได้ว่าได้รับราชการเป็นผู้จัดการ

เสด็จประพาสสนองพระเดชพระคุณมา ๓ รัชกาล แต่เมื่อไปตามเสด็จครั้งหลัง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกลับต้องทรงระวังมิให้ฉันเหนื่อยเกินไป เพราะตัวฉันแก่ชรา อายุเกือบ ๗๐ ปีแล้ว ก็เป็นครั้งสุดท้ายซึ่งฉันได้จัดการเสด็จประพาสเพียงนั้น

เมื่อจัดการเสด็จประพาสครั้ง ร.ศ. ๑๐๙ ฉันต้องล่วงหน้าลงไปจัดพาหนะ สำหรับเดินทางบก และตรวจพลับพลาที่ประทับกับทั้งการทำทางที่จะเสด็จไป แต่เมืองชุมพรจนถึงเมืองระนอง แล้วจึงกลับมาเข้าขบวนตามเสด็จที่เมืองชุมพร ฉันไปถึงเมืองชุมพร ได้ฟังเขาเล่าเรื่องเสือใหญ่ซึ่งกำลังคร่าชีวิตคนอยู่ในแขวงเมืองชุมพรในเวลานั้น และไปมีเหตุขึ้นด้วยเรื่องเสือตัวนั้น เห็นเป็นเรื่องแปลกประหลาด จึงเขียนเล่าไปยังหอสมุดวชิรญาณ ซึ่งฉันเป็นกรรมการอยู่ด้วยคนหนึ่ง สำหรับให้ลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณวิเศษ ดูเรื่องเข้ากับนิทานโบราณคดีที่เขียนบัดนี้เหมาะดี จึงคัดสำเนาจากหนังสือวชิรญาณวิเศษมาแก้ไขด้วยคำบ้างเล็กน้อย และเขียนเล่าเรื่องเสือตัวนั้นอันมีต่อมาเมื่อภายหลัง ยังไม่ปรากฏในหนังสือซึ่งฉันเขียนไว้แต่ก่อนเพิ่มเติมให้สิ้นกระแสดความ เรื่องที่เขียนไว้แต่เดิมดังต่อไปนี้

เรื่องเสือใหญ่ที่เมืองชุมพร

เรื่องที่จะกล่าวต่อไปนี้ กล่าวตามที่ฉันได้ยินด้วยหูและได้เห็นด้วยตาของตัวเอง เพราะฉะนั้นท่านผู้อ่านอย่าได้สงสัยว่าเป็นความเท็จซึ่งแต่งแต่โดยเตาเลย เป็นความจริงแท้ทีเดียว

เมื่อวันที่ ๖ เมษายน (ร.ศ. ๑๐๙) นี้ ฉันไปถึงปากน้ำเมืองชุมพรลงเรือบดขึ้นไปที่บ้านด่าน หาเรือซึ่งจะรับขึ้นไปเมืองชุมพร ด้วยเรือไฟที่มาส่งฉัน เขาจะต้องรับใช้จักรไปราชการที่อื่นอีก ขณะเมื่อฉันนั่งพักคอยเรืออยู่ที่บ้านด่านนั้น ได้สนทนากับขุนด่านและกรรมการราษฎรชาวปากน้ำชุมพรหลายคน ซึ่งฉันได้รู้จักมาแต่ก่อนบ้าง ที่ยังไม่รู้จักบ้าง พุดจาไต่ถามถึงทุกข์สุขต่าง ๆ ตลอดไป

จนเรื่องการทำมาหากินของราษฎร และเรื่องสัตว์สิงห์ต่าง ๆ คือ เสือ เป็นต้น เขาจึงเล่าให้ฟังเป็นปากเดียวกันดังนี้ ว่าในเวลานั้นมีเสือที่ดุแขวงเมืองชุมพร ตัวหนึ่ง เสือตัวนั้นใหญ่ยาวสัก ๔ ศอก เท้าเป้งข้างหนึ่ง จึงเรียกกัน “อ้ายเป้ง” เที้ยวกัดกินคนตามแขวงบ้านใหม่ บ้านละมุเสียหลายคน ประมาณกันแต่ทกเจ็ด คนขึ้นไปถึงสิบคนยี่สิบคน และว่าเสือตัวนี้กล้าหาญผิดกับเสือซึ่งเคยมีมาแต่ก่อน ถึงเข้ากัดคนกลางวันแสก ๆ บางทีคนนั่งทอดผ้าอยู่ใต้ถุนเรือน ก็เข้ามาฉวยเอาไป บางคนไปขึ้นพะองทำตาลก็มาคาบเท้าลากไป จนชาวบ้านชาวเมืองพากันครั่นคร้าม ไม่อาจจะไปป่าหากินแต่คนเดียวสองคนได้ บางคนก็ว่าเป็นเสือสมิงศักดิ์สิทธิ์ ไม่มีผู้ใดอาจจะไปดักหรือไปยิงจนทุกวันนี้ เขาเล่าให้ฟังอย่างนี้ ได้สืบถามตามชาวเมืองจนกระทั่งกรมการทั้งเมืองชุมพรและเมืองกระบี่ ก็รู้เรื่องเสือดุตัวนี้ แทบทุกคน ฉนั้นจึงให้ทำบัญชีรายชื่อคนถูกเสือกัด ซึ่งตามภาษาชาวชุมพรเขาเรียกว่า “เสือขบ” ไว้สำหรับกราบทูลพระเจ้าอยู่หัว ได้รายชื่อเขาจดมาให้ดังนี้

อำเภอท่าชะแวงเมืองชุมพร จำนวนคนที่เสือขบ นายช่วยฝัวอำแดง จันท์ ตำบลบางรักคนหนึ่ง อำแดงเกด บ้านหาดพังไกรคนหนึ่ง นายน้อย บ้านท่าชะแวงคนหนึ่ง นายเบี้ยว บ้านท่าชะแวงคนหนึ่ง อำแดงเข้าภรรยานายลอม บ้านคูริงคนหนึ่ง หลานนายยอด บ้านหาดพังไกรคนหนึ่ง นายนองฝัวอำแดงสายทอง บ้านรับร่อคนหนึ่ง นายน้อยบุตรขุนตะเวน บ้านร่อคนหนึ่ง นายเซต บ้านหาดหงคนหนึ่ง รวมที่ได้รายชื่อ ๙ คน บัญชีได้เพิ่มเติมมาจากเมืองกระบี่ มีรายพิสดารออกไป

๑) นายอ่อน หมายเลกกองกลาง อยู่บ้านรับร่อ ไปตัดจากมุงเรือนที่ปลายคลองรับร่อ เมื่อเดือนพฤศจิกายน เวลาบ่าย ๕ โมง เสือกัดตาย ตามผีไม่ได้

๒) นายนอง ว่าที่หมื่นจบ คุมเลกกองด่าน อยู่บ้านหาดพังไกร ไปขึ้นทำตาลที่หลางนา หาดพังไกร เมื่อเดือนตุลาคมข้างขึ้น เวลากลางวัน ตะวันเที่ยง พอกลับลงจากปลายตาลเสือกัดตาย ตามผีมาได้ครึ่งหนึ่ง

๓) อำแดงแป้น ลูกขุนชนะ คุมเล็กกองกลางอยู่บ้านท่าฉนวน ไปหาผัก
ริมท่าฉนวน เมื่อเดือนตุลาคม ข้างแรม กลางวันบ่าย ๓ โมง เสือกัดตายตามผีได้

๔) นายแบน เป็นเล็กกองกลาง อยู่บ้านท่าฉนวนไปหาตัวเลขจะพามา
ทำทางรับเสด็จที่เมืองกระ เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ เวลาพลบค่ำ เสือกัดตายที่นา
ป่าตอ อำเภوتاฉนวน

๕) อำแดงเตียน ภรรยานายพลอย เล็กกองกลางอยู่บ้านเขาปูน นั่ง
สานสาตอยู่ที่ใต้ถุนร้านโล่นกที่โน้ไร่ เวลาตะวันตกเที่ยง เสือกัดตาย ตามผีได้

ตามคำที่เล่าและสืบได้ชื่อกับจำนวนคนที่เสือกัด พอฟังเป็นยุติได้ว่า ที่
เมืองชุมพรเดี๋ยวนี้อันตรายใหญ่คร่าภัยกิดคนตายเสียหลายคน ชาวบ้านชาวเมือง
พากันครั่นคร้ามเสือกัดตัวนั้นอยู่แทบทั่วกันทั้งเมือง นี่ว่าตามที่ได้ยินด้วยหู ที่นี้จะเล่า
ถึงที่ได้เห็นด้วยตาตัวเองต่อไป

เมื่อฉันขึ้นไปถึงเมืองชุมพร แต่แรกเจ้าเมืองกรมการเขาจะให้พักที่ท่าเนียบ
ริมจวนเจ้าเมือง แต่ฉันเห็นว่าห่างไกลจากธุระของฉัน จึงขอให้พักอยู่ที่ท่าเนียบ
ชายทุ่งริมที่ท่าพลับพลารับเสด็จ ในค่ำวันนั้น กรมการเขาจัดคนมากองไฟรอบ
ที่พักฉัน (ซึ่งยังไม่ได้ทำรั้วล้อม) มีผู้คนนั่งอยู่ด้วยกันหลายสิบคนทั้งคนที่ไป
ด้วยและชาวพื้นเมือง พวกคนท่าพลับพลาก็อีกหลายร้อยคน อยู่ในชายทุ่งนั้น
ด้วยกัน ในคืนแรกฉันไปอยู่ฉันนอนหลับตลอดรุ่ง ต่อเช้าขึ้นจึงได้ทราบว่ามี
เสียงคนพวกกองไฟร้องโวยวายกันขึ้น พวกที่ไปกับฉันให้ไปสืบถามได้ความว่า
ได้ยินเสียงเสือกัดเข้ามาร้องอยู่ที่ริมบึงต่อชายทุ่งนั้น เสียงที่ร้องนี้พวกที่ไปกับฉัน
ได้ยินก็มี แต่คนพวกนั้นไม่เคยได้ยินเสียงเสือกัด เสียงเข้าก็เป็นแต่ว่าได้ยินเสียง
แต่จะเป็นเสียงอะไรก็ไม่รู้ ฉันถามกรมการว่าในที่เหล่านั้นเสือกัดเคยเข้ามาหรือไม่
เขาบอกเคยเข้ามาอยู่บ้าง ก็เป็นสงบกันไป จนค่ำวันที่สอง ฉันนอนกำลังหลับ
สนิท สะดุ้งตกใจได้ยินเสียงโวยวายไกลาหลกกันใหญ่ ลูกทะเลสิ่งออกมาดูเห็นบรรดา
พวกที่ไปกับฉันซึ่งนอนอยู่ในเรือนหลังเดียวกัน บางคนปีนขึ้นไปอยู่ซอกมี ที่เข้าห้อง
ปิดประตูก็มี นอกจากนั้นก็ลุกขึ้นอยู่บนที่นอนของตน ล้วนแต่โบกมือเฮ้อว ๆ ๆ ๆ

อยู่ด้วยกันเต็มเสียง ฉันกำลังมัวนอนไม่รู้เรื่องราวอันใด ก็พลอยเผลอไปด้วยกับเขาสองสามที จึงได้สติตามว่า “อะไรกัน” เขาบอกเสียเข้ามา ฉันร้องห้ามให้สงบไววายกันลง ในขณะที่นั้นเดือนหงายสว่างมองไปดูเห็นพวกที่ไปด้วยกันที่อยู่เรือนอีกหลังหนึ่งตรงกันข้าม กำลังลุกขึ้นร้องโบกมือเฮ้อว ๆ เหมือนเช่นพวกข้างนี้ ส่วนพวกหัวเมืองทั้งที่มาทำพลับพลาและมากองไฟล้อมทำเนียบ เบ็ดเสร็จเห็นจะกว่า ๓๐๐ คน ดูรวมกันเป็นจุก ๆ อยู่ที่นี่หมู่หนึ่ง อยู่ที่นี่หมู่หนึ่ง เป็นกลุ่มกันไป ต่างร้องไววายกันทั่วทุกคน เสียงไววายในเวลานั้น ถ้าจะประมาณแต่ในวังก็เห็นจะได้ยินถึงเสาชิงช้า ค่อยสงบลง ๆ จนเงียบกันเกือบเป็นปกติ ฉันจึงให้คนไปสืบถามให้ได้ความว่า เสือมันเข้ามาทางไหน และได้ทำใครเป็นอันตรายบ้างหรืออย่างไร เมื่อถามซักไซ้ก็ได้รับความว่าต้นเหตุเกิดที่โรงไว้ของช้างหลังเรือนฉันพัก โรงนั้นเป็นโรงใหญ่ไม่มีฝาอยู่สองด้าน มีคนนอนอยู่หลายคน คนหัวเมืองคนหนึ่งละเมอเสียงไววายขึ้นคนหัวเมืองอีกคนหนึ่งนอนอยู่เคียงกันได้ยินเสียงเพื่อนกันไววายก็ตกใจลุกทะเล่งขึ้นร้องว่า “เสือ” แล้วก็วิ่งหนีด้วยเข้าใจว่าเสือมากัดอำยคนละเมอ ส่วนอำยคนละเมอเห็นเขาวิ่งร้อง “เสือ เสือ” ก็สำคัญว่าเสือเข้ามาพลอยลุกขึ้นวิ่งร้อง “เสือ” ตามเขาไป อำยสองคนนี้ เข้าที่ไหนคนก็ลุกขึ้นร้องไววายต่อ ๆ ไปด้วย ครั้นได้ความชัดอย่างนี้ก็ได้แต่หัวเราะกันไป อีกกว่าชั่วโมงจึงสงบเงียบหลับกันไปอีก นี่แหละฉันได้เห็นในเรื่องเสือตัวใหญ่นั้นด้วยตาของตนเอง แต่มิใช่ได้เห็นตัวเสือใหญ่นั้นดอกนะ (เรื่องลงหนังสือวชิรญาณวิเศษหมดเพียงเท่านี้)

หนทางบกที่เดินข้ามกัฏกระ แต่เมืองชุมพรไปจนลำน้ำปากจั่น ณ เมืองกระบุรี ระยะทางเพียง ๑,๐๘๓ เส้น พวกชาวเมืองที่ไปมาค้าขาย เขาเดินวันเดียวตลอด แต่ขบวนเสด็จผู้คนมากต้องกะให้เดินเป็น ๒ วัน เพราะต้องข้ามเขาบรรทัดเป็นทางกันดาร ได้ลองนับที่จะขึ้นเขาและลงข้ามไหล่เขามีถึง ๓๑ แห่ง ข้ามลำธาร ๕๓ แห่ง ลุยไปตามลำธาร ๑๒ แห่ง พาหนะที่ใช้ได้แต่ช้างม้า กับคนเดินหาบหาม ขบวนคนมากต้องเดินช้าอยู่เอง เมื่อฉันล่องหน้าไปตรวจทาง

ครั้งนั้นได้พบเห็นของประหลาดที่ไม่เคยรู้เห็นมาแต่ก่อนบางอย่าง จะเล่าไว้ด้วยอย่างหนึ่งคือ ต้นไม้ใบมีพิษเรียกว่า “ตะลึงตังช้าง” เป็นต้นไม้ขนาดย่อมสูงราวห้าหกศอกขึ้นแทรกแซมต้นไม้อื่นอยู่ในป่า ไม้แบบนี้ที่ครีบบมีขนเป็นหนามเล็ก ๆ อยู่รอบใบ ถ้าถูกขนนั้นเข้าก็จะเกิดพิษให้เจ็บปวด เขาว่าพิษร้ายแรงถึงช้างกลัวเห็นต้นก็ไม่เข้าใกล้ เพียงเอาใบตะลึงตังช้างจีให้ถูกตัวช้างก็วิ่งร้องไป จึงเรียกว่า ตะลึงตังช้าง ชาวเมืองชุมพรเล่าต่อไปว่า หาดริมธารแห่งหนึ่งในทางที่ฉันไปนั้น เรียกกันว่า “หาดพม่าตาย” เพราะเมื่อพม่ามาตีเมืองไทยในรัชกาลที่ ๒ พักนอนค้างที่หาดนั้น พวกหนึ่งไม่รู้ว่าใบตะลึงตังช้างมีพิษเอามาปูนอน รุ่งขึ้นก็ตายหมดทั้งพวก คนไปเห็นพม่านอนตายอยู่ที่หาดจึงเรียกกันว่า หาดพม่าตายแต่นั้นมา แต่ฉันฟังเล่าออกจะสงสัยว่า ที่จริงเห็นจะเป็นเมื่อพม่าหนีไทยกลับไป มีพวกที่ถูกบาดเจ็บถึงสาหัสไปตายลงที่หาดนั้นจึงเรียกว่าหาดพม่าตายมาแต่เดิม เผอิญคนไปเห็นที่แถวนั้นมีต้นตะลึงตังช้างชุม ผู้ที่ไม่รู้เหตุเดิมจึงสมมติว่าตายเพราะถูกพิษใบตะลึงตังช้าง ถ้าเอาใบตะลึงตังช้างมาปูนอนดังว่าคงรู้สึกพิษสงของใบไม้ตั้งแต่แรก พอหนีเอาตัวรอดได้ ไหนจะนอนทนพิษอยู่จนขาดใจตาย ยังมีบางคนกล่าวต่อไปอีกอย่างหนึ่งว่า ใบตะลึงตังช้างนั้น ถ้าตัดเอาครีบบตรงที่มีขนออกเสียให้หมดแล้ว ใช้เป็นผ้ากั้นน้ำพริกหรือใส่แกงกินอร่อยดี ดูก็แปลก แต่ฉันไม่ได้ทดลองให้ใครกินใบตะลึงตังช้าง หรือเอาจีช้างให้ฉันดู เป็นแต่ให้เอามาพิจารณาดู รูปร่างอยู่ในประเภทใบไม้เหลี่ยม เช่น ใบมะเขือ ขนาดเชื่องกว่าใบพลูสักหน่อยหนึ่ง แต่ที่ครีบบมีขนเหมือนขลิบรอบทั้งใบ ใบไม้มีพิษพวกนั้นยังมีอีก ๒ อย่างเรียกว่า “ตะลึงตังกวาว” อย่างหนึ่ง “สามแก้ว” อย่างหนึ่ง แต่รูปใบรีปลายมนเป็นไม้ต่างพันธุ์กับตะลึงตังช้าง เป็นแต่ที่ครีบบมีขนเช่นเดียวกัน และว่าพิษสงอ่อนไม่ร้ายแรงถึงตะลึงตังช้าง ได้ยินเขาว่าทางข้างเหนือที่เมืองลำพูน ต้นตะลึงตังกวาวก็มี แต่ฉันไม่ได้เห็นแก่ตาเหมือนที่แหลมมลายู

เมื่อไปถึงตำบล “บกอินทนิล” ในแดนเมืองกระบี่ซึ่งจัดเป็นที่ประทับร้อน ในวันที่ ๒ ก็เห็นของประหลาดอีก ฉันได้ยินเสียงสัตว์ร้องอยู่ในป่าที่ต้น

เลียบใหญ่ใกล้ ๆ กับที่ประทับ ฟังเหมือนเสียงตุ๊กแก ไปดูก็เห็นตุ๊กแกมีอยู่ในโพง
 ต้นเลียบนั้นหลายตัว ออกประหลาดใจ เพราะเคยสำคัญมาแต่ก่อนว่าตุ๊กแกมีแต่
 ตามบ้านผู้เรือนคน เพิ่งไปรู้เมื่อครั้งนั้นว่าตุ๊กแกป่าก็มี แต่นั้นมาก็อีกหลายปีฉัน
 ตามเสด็จไปเมืองขวาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ตอนเสด็จไปทอดพระเนตรภูเขาไฟ
 ไบรโม ประทับแรมอยู่ที่บนเขาโตสาร์ ห้องที่ฉันอยู่ในโฮเต็ลใกล้กับห้องของ
 นักปราชญ์ฝรั่งผู้เชี่ยวชาญวิชาสัตวศาสตร์คนหนึ่ง ซึ่งออกมาเที่ยวหาสัตว์แปลก ๆ
 ทางตะวันออกนี้ จะเป็นเยอรมันหรือฮอลันดาหาทราบไม่ แต่ดูเป็นคนแก่แล้ว
 พูดกันได้ในภาษาอังกฤษ จึงขอบพูดจาสนทนากัน แกบอกว่าที่ในป่าเมืองขวา
 มีสัตว์ประหลาดอย่างหนึ่ง เวลาคนเดินทางนอนค้างอยู่ในป่า มันมักลอบมอม
 หัวแม่มือคนเอาเลือดไปกิน คนนอนไม่รู้สึกรู้สีกตัวเป็นแต่อ่อนเพลียไปจนถึงตายก็มี
 ฉันว่าสัตว์อย่างนั้นในเมืองไทยก็มีเรียกว่า “โป่งค่าง” ฉันเคยได้ยินเขาเล่าว่ามัน
 ลอบดูดเลือดคนกินเช่นนั้น แต่ฉันไม่เคยเห็นรูปร่างของมันว่าเป็นอย่างไร แก
 บอกว่าแกหาตัวสัตว์อย่างนั้นได้ที่เมืองขวาหลายตัว ฉันอยากเห็นแกจึงพาเข้าไป
 ดูในห้องสำนักงานของแก เห็นเอาใส่ขวดแช่เหล้าไว้เข้าไปพิจารณาดูก็ตุ๊กแกเรา
 นี้เอง จึงทวนรำลึกขึ้นทันทีถึงตุ๊กแกในโพงต้นเลียบที่บกกอินทนิล คงเป็นตุ๊กแกป่า
 นั้นเองที่เราเรียกกันว่า ตัวโป่งค่าง

เมื่อฉันไปพักอยู่ที่เมืองระนอง ก็มีเรื่องแปลกประหลาดเกิดขึ้นอีกเรื่อง
 หนึ่ง สมัยนั้นยังไม่มีตำรวจภูธร กรมหมื่นปราบปรบักษ์ ผู้บัญชาการทหารเรือ
 ทรงจัดให้มีทหารเรือหมวดหนึ่ง มีนายทหารเรือคุมไปสำหรับรักษาที่พักของฉัน
 ทหารเรือพวกนั้นจึงไปด้วยกันกับฉันจนถึงเมืองระนอง วันหนึ่งฉันกำลังนั่งอยู่
 กับพระยาระนอง (คอซิมก้อง ซึ่งภายหลังได้เป็นพระยาดำรงสุจริต ๖ สมุหเทศา
 ภิบาลมณฑลชุมพร) และพระกระบุรี (คอซิมบี๊ ซึ่งภายหลังได้เป็นพระยารัฐา
 นุประดิษฐ์สมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต) ข้าราชการที่ไปกับฉันก็นั่งอยู่ด้วยหลาย
 คน ขณะนั้นนายทหารเรือเข้าไปบอกว่าทหารเรือป่วยไปคนหนึ่ง อาการเป็นไข้
 ตัวร้อนและมีเม็ดผุดขึ้นตามผิวหนังดูเหมือนจะออกฝีดาษ พอพระยาระนองกับ

พระกระบรีไต่ยีนก็ตกใจ ออกปากว่าน่าจะเป็นภัยแล้ว เพราะราษฎรแถวนั้นยังกลัวผีดาซยิ่งนัก ผิดกับชาวหัวเมืองชั้นใน ถ้ารู้ว่ามีคนออกผีดาซอยู่ที่นั่นเห็นจะพากันหลบหนี ไม่มีใครทำการรับเสด็จ ฉันก็ตกใจถามว่าจะทำอย่างไรดี เจ้าเมืองทั้งสองคนบอกว่าตามประเพณีของราษฎรทางนั้น ถ้ามีคนออกผีดาซที่บ้านไหน พวกชาวบ้านช่วยกันปลุกทักกระต๋อมให้คนเจ็บไปอยู่ต่างหาก หายาและข้าวปลาอาหารไปวางไว้ให้ที่กระต๋อม แล้วพวกชาวบ้านพากันทิ้งบ้านเรือนไปอยู่เสียให้ห่างไกลจนคนไข้หายสนิทจึงกลับมา ถ้าคนไข้ตายก็เผาเสียให้สูญไปด้วยกันกับกระต๋อม เขาอยากให้นฉันส่งทหารเรือคนที่เจ็บไปไว้ที่เกาะว่างผู้คนกลางลำน้ำปากจั่น เขาจะให้ไปปลุกทักกระต๋อมที่อาศัยและจะลงหาคนที่เคยออกผีดาซแล้วไปช่วยอยู่รักษาพยาบาล มิฉะนั้นถ้าฉันพาคนไข้กลับไปด้วย ไปถึงไหนราษฎรที่ทำงานอยู่ที่นั่นก็คงพากันหลบหนีไปหมด ฉันส่งสารทหารเรือคนไวยังมีรู้ที่จะว่าประการใดพระทิพจักษ์ ฯ หมอที่ประจำตัวฉันพูดขึ้นว่า จะไปตรวจดูเสียให้แน่ก่อน แยกไปสักครูหนึ่งเดินอ้อมกลับมาบอกว่าไม่ต้องทรงพระวิตกแล้วคนเจ็บเป็นแต่ไอสุกอีไสมิใช่ผีดาซ เพราะเมื่อก่อนที่ขึ้นห่าง ๆ กันไม่เป็นพืดเหมือนเมื่อก่อน ผิซไยก็ไยร้ายแรงเหมือนอย่างออกผีดาซ รักษาไม่กี่วันก็หาย ได้ฟังดังนั้นก็โล่งใจไปด้วยทั้งหมด ขากลับจากเมืองระนองพระทิพจักษ์ ฯ แกรับคนไยมาเรือลำเดียวกับแกล เมื่อขึ้นเดินบกฉันก็จัดช้างตัวหนึ่งให้คนไยนอนมาในสัปคับนำหน้าช้างตัวที่ฉันขี่มาจนถึงเมืองชุมพร รักษาไม่กี่วันก็หายเป็นปกติ ต่อเมื่อคนไยหายสนิทแล้ว พระทิพจักษ์ ฯ จึงกระซิบบอกฉันว่า ที่จริงทหารเรือคนนั้นออกผีดาซนั่นเอง แต่ออกอย่างบางพิซสงไยร้ายแรง แกลเห็นพอจะพามาได้จึงคิดเอากลับมา ฉันก็มีรู้ที่จะว่าประการใด นอกจากขอบใจ เพราะรอดลำบากมาได้ด้วยมายาของแกล

เรื่องเสด็จเลียบหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตก เมื่อ ร.ศ. ๑๐๙ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้โดยพิสดาร พิมพ์อยู่ในหนังสือ “เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู” แล้ว ฉันจะเล่าแต่เรื่องเลื่องใหญ่ต่อไป เมื่อเสด็จ

กลับมาถึงกรุงเทพ ฯ แล้ว ต่อมาไม่ช้าใน พ.ศ. ๒๔๓๓ นั้นเองได้ข่าวว่าเสือใหญ่
ที่เมืองชุมพรถูกยิงตายแล้ว ฉันอยากรู้เรื่องที่ยิงเสือใหญ่นั้น ให้สืบถามได้ความ
ว่าชายชาวเมืองชุมพรคนหนึ่ง มีกิจธุระจะต้องเดินทางไปในป่าเอาป็นติดมือไป
ด้วย แต่มิได้ตั้งใจจะยิงเสือ เดินไปในเวลากลางวัน พอเลี้ยวต้นไม้ที่บังอยู่ริมทาง
แห่งหนึ่งก็เจอะอ้ายเป้เสือใหญ่ประชันหน้ากันใกล้ ๆ ชายคนนั้นมีสติเพียงลดปืน
ลงจากบ่าขึ้นนกหลังบดายิงไปตรงหน้า แล้วก็ทิ้งปืนวิ่งหนีเอาตัวรอด แต่เป็นเพราะ
พบเสือใกล้ ๆ ข้างฝ่ายเสือก็เห็นจะไม่ได้คาดว่าจะเป็นคน คงยืนชะงักอยู่ ลูกปืน
จึงถูกที่หัวเสือตายอยู่กับที่ สันชีวิตเสือใหญ่นั้น แต่ยังไม่หมดเรื่อง ฉันนึก
ถึงความหลังเกิดอยากได้หนังหรือหัวกะโหลกเสือด่วนั้น ให้ไปตามหา ได้ความว่า
เมื่ออ้ายเป้ถูกยิงตายแล้ว กำนันนายตำบลเอาซากไปส่งต่อพระยาชุมพร (ยัง)
พระยาชุมพรออกเงินให้เป็นบำเหน็จแก่คนยิง แล้วได้ซากเสือไว้ มิรู้จะทำอย่างไร
มีเจ๊กไปขอซื้อว่าจะเอาไปทำยา พระยาชุมพรก็เลยขายซากให้เจ๊กไป ฉันให้ลง
ไปตามซ้ำไปจึงไม่ได้หนังหรือหัวกะโหลกอ้ายเป้ดังประสงค์ เป็นสิ้นเรื่องเสือใหญ่
เมืองชุมพรเพียงเท่านี้

นิทานที่ ๔

เรื่องห้ามไม่ให้เจ้าไปเมืองสุพรรณ

มิดิตโบราณ ถือกันมาแต่ก่อนว่า ห้ามมิให้เจ้านายเสด็จไปเมืองสุพรรณบุรี จะห้ามมาแต่เมื่อใด ห้ามเพราะเหตุใด ถ้าเจ้านายขึ้นเสด็จไป จะเป็นอย่างไร สิบสวนก็ไม่ได้ความเป็นหลักฐาน เป็นแต่อ้างกันต่าง ๆ ว่า เพราะเทพารักษ์หลักเมืองสุพรรณไม่ชอบเจ้า เกรงจะทำอันตรายบ้าง ว่ามีอะไรเป็นอัปมงคลอยู่ที่เมืองสุพรรณ เคยทำให้เจ้านายที่เสด็จไปเสียชีวิตบ้าง แต่เมื่อมิดิตโบราณห้ามอยู่อย่างนั้น เจ้านายก็ไม่เสด็จไปเมืองสุพรรณ เพราะไม่อยากฝ่าฝืนคติโบราณหรือไม่กล้าทูลลา ด้วยเกรงพระเจ้าอยู่หัวจะไม่พระราชทานอนุญาตให้ไป อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏว่าเจ้านายองค์ไหนได้เคยเสด็จไปเมืองสุพรรณจนมาตกเป็นหน้าที่ของฉันที่จะเป็นผู้เพิกถอนคตินั้น ดูก็ประหลาดอยู่

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดให้ฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ในปีนั้นฉันออกไปตรวจหัวเมืองต่าง ๆ ทางฝ่ายเหนือตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาขึ้นไปถึงเมืองพิษณุโลก สุวรรณโลก สุโขทัย เมืองตาก แล้วกลับลงมาทางเมืองกำแพงเพชร มาประจำทางเข้าน้ำที่เมืองนครสวรรค์ แล้วล่องลงมาถึงเมืองอ่างทอง หยุดพักอยู่ ๒ วัน สั่งเจ้าเมืองกรมการให้หาม้าพาหนะ กับคนหาบหามสิ่งของ เพื่อจะเดินทางบกไปเมืองสุพรรณบุรี เวลานั้นพระยาอินทรวชิต (เสถียร) เป็นผู้ว่าราชการจังหวัดอ่างทอง แกได้รับราชการในกรมมหาดเล็กแต่ในรัชกาลที่ ๔ เคยอุ้มฉันมาเมื่อยังเป็นเด็กจึงคุ้นกันสนิทกว่าขุนนางที่เป็นชาวหัวเมือง แต่สังเกตดูก็ไม่เต็มใจจะให้ฉันไปเมืองสุพรรณ บอกว่าหนทางไกล ไม่มีที่ที่จะพักแรม และท้องทุ่งที่จะเดินทางไปก็ยังไม่เป็นน้ำเป็นโคลน ถ้าฉันไปเกรงจะลำบากนัก ฉันตอบว่า เมื่อขึ้นไปเมืองเหนือได้เคยเดินบกทางไกล ๆ มาหลายแห่งแล้ว เห็นพอจะทนได้ไม่เป็นไรดอก ทั้งได้สั่ง

ให้เรือไปคอยรับอยู่ที่เมืองสุพรรณ พวกเมืองสุพรรณรู้จักกันอยู่หมดว่าฉันจะไป ถ้าไม่ไปก็อย่าเขา แกได้ฟังตอบก็ไม่ว่าอะไรต่อไป แต่แกล้งไม่ฟัง ออกจากฉันแกล้งไปหาพระยารพทรีโกศัย ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ในราชการที่ไปกับฉัน ไปถามว่า “นี่ในกรมท่านไม่ทรงทราบหรือว่าเขาห้ามไม่ให้เจ้านายเสด็จไปเมืองสุพรรณ ทำไมเจ้าคุณไม่ทูลห้ามปราม” พระยารพทรี ๖ ก็เห็นออกจะตกใจมาบอกฉันตามคำที่พระยาอ่างทองว่า ฉันสั่งพระยารพทรี ๖ ให้กลับไปถามพระยาอ่างทองว่าห้ามเพราะเหตุใด แกรู้หรือไม่ พระยาอ่างทองบอกมาว่า “เขว่าเทพารักษ์หลักเมืองสุพรรณไม่ชอบเจ้านาย ถ้าเสด็จไปมักทำให้เกิดภัยอันตราย” ฉันได้ฟังก็เข้าใจในขณะนั้นว่าเหตุที่พระยาอ่างทองไม่อยากให้ฉันไปเมืองสุพรรณ คงเป็นเพราะแกล้งมีความภักดีต่อพระราชวงศ์ เกรงว่าจะเกิดภัยอันตรายแก่ฉันจึงห้ามปราม ถ้าเป็นเจ้านายพระองค์อื่นก็เห็นจะคิดอุบายบอกปิดไม่จัดพาหนะถวาย แต่ตัวฉันเผชิญเป็นทั้งเจ้าและเป็นนายของแกลในตำแหน่งราชการไม่กล้าบอกปิด จึงพยายามห้ามอย่างนั้น ฉันสั่งพระยารพทรี ๖ ให้ไปชี้แจงแก่พระยาอ่างทองว่า ฉันเคยได้ยินมาแล้วว่าไม่ให้เจ้านายเสด็จไปเมืองสุพรรณ แต่ยังไม่รู้ว่าห้ามเพราะเหตุใด เมื่อได้ฟังคำอธิบายของพระยาอ่างทองว่า เพราะเทพารักษ์หลักเมืองสุพรรณไม่ชอบเจ้านาย ฉันคิดว่ามีฤทธิ์เดชถึงสามารถจะให้ร้ายตีแก่ผู้อื่นได้ จะต้องได้สร้างบารมีมาแต่ชาติปางก่อน ผลบุญจึงบันดาลให้เป็นเทพารักษ์ศักดิ์สิทธิ์ถึงเพียงนั้น ก็การสร้างบารมีนั้นจำต้องประกอบด้วยศีลธรรมความดี ถ้าปราศจากศีลธรรมก็หาอาจจะเป็นเทพารักษ์ศักดิ์สิทธิ์ไม่ได้ เพราะฉะนั้น ฉันเห็นว่าเทพารักษ์หลักเมืองสุพรรณคงอยู่ในศีลธรรม รู้ว่าฉันไปเมืองสุพรรณเพื่อจะทำนุบำรุงบ้านเมืองให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน คงจะกลับยินดีอนุโมทนาด้วยเสียอีก ไม่เห็นว่าน่าวิตกอย่างไร พระยาอ่างทองจงด้อยคำสำนวนก็ไม่ขัดขวางต่อไป

ฉันออกจากเมืองอ่างทองแต่พอรุ่งเช้า ต้องลงเรือข้ามลำน้ำน้อยที่ตั้งเมืองวิเศษชัยชาญแต่ก่อน แล้วมีม้าต่อไป ท้องที่ในระหว่างเมืองอ่างทองกับเมืองสุพรรณเป็นทุ่งตลอดทาง เวลานั้นเป็นต้นฤดูแล้ง บางแห่งแผ่นดินแห้งพอขี่ม้า

ควบได้ บางแห่งยังไม่แห้งสนิทได้แต่ซีสับคล้าย บางแห่งก็เป็นน้ำเป็นโคลน ต้องให้ม้าเดินลุยน้ำไป แต่เป็นที่นา มีหมู่บ้านราษฎรเป็นระยะออกไปจนใกล้ จะต่อแดนเมืองสุพรรณ จึงเป็นป่าพง ที่ว่างอยู่ตอนหนึ่งเรียกว่า “ย่านสาวร้องไห้” ชื่อนี้เคยได้ยินเรียกหลายแห่งหมายความว่าที่ตอนนั้นเมื่อถึงฤดูแล้งแห้งผาก คนเดินทางหาน้ำกินไม่ได้ ฉันทึ่ม้าไปตั้งแต่เช้าจนสายออกจะหิว เหลียวหาคนพวกหาบอาหารก็ตามไม่ทัน ถึงบ้านชวาวนาแห่งหนึ่งมีพวกชาวบ้านพากันออกมานั่งคอยรับและมีแกใจหาสำหรับกับข้าวตั้งเรียงไว้ที่หน้าบ้าน เตรียมเลี้ยงพวกฉันที่จะผ่านไป ฉันลงจากม้าไปปราศรัย แล้วเปิดฝาชีสำหรับดูเห็นเขาหุงข้าวแดงแต่เป็นข้าวใหม่ในปีนั้นมาเลี้ยง กับปลาแห้งปีใหม่นั้นเหมือนกัน นอกจากนั้นก็มีกับข้าวอย่างอื่นอีกสองสามสิ่งซึ่งไม่น่ากิน แต่เห็นข้าวใหม่กับปลาแห้งก็อยากด้วยกำลังหิว เลยหยุดพักกินข้าวที่ชาวบ้านเลี้ยงอร่อยพิลึก ยังไม่ลืมจนบัดนี้ สังเกตดูชาวบ้านเห็นพวกเรากินเอร็ดอร่อยก็พากันยินดี ข้าวปลาบกพร่องก็เอามาเพิ่มเติมจนอึดกันหมด คงรู้สึกว่าหามาไม่เสียแรงเปล่า เมื่อกินอึดแล้วฉันวางเงินปลีกให้เป็นบำเหน็จทุกสำหรับ

ตรงนี้จะเล่าถึงเรื่องชาวบ้านเลี้ยงคนเดินทางไปอีกสักหน่อย เคยสังเกตมาดูเหมือนชาวเมืองไทยไม่เลือกว่าอยู่หัวเมืองไหน ๆ ถ้ามีแขกไปถึงบ้าน ชอบเลี้ยงอาหารด้วยความอารีมิได้ปรารถนาจะเรียกค่าตอบแทนอย่างไร จะว่าเป็นอย่างธรรมเนียมของชนชาติไทยก็เห็นจะเป็นได้ ฉันเคยได้ยินคนไปเที่ยวตามหัวเมืองแม้จนฝรั่งมาแล้วและชมเชยเช่นนั้นเป็นปากเดียวกันหมด ฉันได้เคยเห็นเป็นอย่างประหลาดครั้งหนึ่งเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จ “ประพาสต้น” (คือมิให้ใครรู้จัก) เวลาเย็นวันหนึ่งทรงเรือพายไปในทุ่งทางคลองดำเนินสะดวกไปถึงบ้านชาวไร่แห่งหนึ่ง เจ้าของบ้านเป็นผู้หญิงกำลังตั้งสำหรับไว้จะกินอาหารเย็นกับลูกหลาน พอแลเห็นพระองค์แกสำคัญว่าเป็นข้าราชการที่ตามเสด็จเชิญให้เสวยอาหารที่แกตั้งไว้ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเห็นสนุกก็รับเชิญ แล้วตรัสชวนพวกที่ตามเสด็จเข้านั่งล้อมกินด้วยกัน แต่ในขณะที่กำลังเสวยอยู่นั้น ลูกชาย

เจ้าของบ้านซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติ มันนั่งแล ๆ อยู่สักครู่หนึ่ง ออกปากว่า “เหมือนนัก” แล้วว่า “แน่แล้ว” ลูกขึ้นนั่งคุกเข่ากราบในทันที พวกเราถามว่า เหมือนอะไร มันบอกว่า “เหมือนรูปเจ้าชีวิตที่เขาตั้งไว้ตามเครื่องบูชา” เลยฮากันทั้งวง เจ้าของบ้านได้รับพระราชทานเงินตอบแทนกว่าค่าอาหารหลายเท่า เวลาตัวฉันเองไปตรวจราชการตามหัวเมือง ไปพักร้อนหรือพักแรมใกล้หมู่บ้านที่ไหน พวกชาวบ้านก็มักหาสารพัดกับข้าวมาให้โดยมิได้มีผู้ใดสั่งเสีย แม้ขบวนเสด็จพระราชดำเนินก็ทำเช่นนั้น โดยประสงคืจะเลี้ยงพวกบริวาร พระเจ้าอยู่หัวโปรดพระราชทานเงินปลีกลงไว้ในสำหรับตอบแทนเสมอเป็นนิจ ฉันเองก็ทำเช่นนั้น เพื่อรักษาประเพณีที่ดีของไทยไว้มิให้เกิดห่อถอย เพราะเห็นว่าทำคุณไม่ได้รับความขอบใจ เปรียบเหมือนเลี้ยงพระไม่สวด ยถา สัพพี แต่คนเดินทางที่เป็นสาธุชนเขาก็ตอบแทนอย่างไรอย่างหนึ่งเหมือนกัน ยังมีอนุสนธิต่อจากการกินไปถึงที่พักนอนของคนเดินทาง ในเมืองไทยนี่ดีอีกอย่างหนึ่งที่มีวัดอยู่ทั่วทุกหนทุกแห่ง บรรดาคนเดินทางถ้าไปโดยสุภาพก็เป็นทีหวังใจได้ว่าจะอาศัยพักแรมที่วัดไหน พระสงฆ์ก็มีความอารีต้อนรับให้พักที่วัดนั้นเหมือนกันหมดทุกแห่ง การเดินทางในเมืองไทยจึงสะดวกด้วยประการฉะนี้

หันทุ่งนาในแขวงเมืองอ่างทอง ต้องฝ่าพวงย่านสาวร้องให้ไปสักชั่วนาฬิกาหนึ่ง ก็ออกท่องทุ่งในแขวงเมืองสุพรรณบุรี เมื่อใกล้จะถึงชานเมืองแลเห็นต้นตาลเป็นป่าใหญ่ คล้ายกับที่เมืองเพชรบุรี นึกขึ้นถึงนิทานที่เคยได้ฟังเขาเล่า เมื่อตามเสด็จไปเมืองเพชรบุรี แต่ฉันยังเป็นทหารมหาดเล็ก ซึ่งอ้างเป็นมูลของภาษีตัวว่า “เมืองสุพรรณบุรีมีต้นตาลน้อยกว่าเมืองเพชรตันเดียว” ดูก็ขึ้นอยู่ นิทานนั้นว่ามีชายชาวสุพรรณ ๒ คนไปยังเมืองเพชรบุรี วันหนึ่งเพื่อนฝูงชาวเมืองเพชรหลายคนชวนให้ไปกินเหล้าที่โรงสุรา พอกินเหล้าเมาตึงตัวเข้าด้วยกัน ก็คุยอวดอ้างกันไปต่าง ๆ ตามประสาขี้เมา คนที่เป็นชาวเมืองเพชรคนหนึ่งอวดขึ้นว่าเมืองไหน ๆ ไม่มีต้นตาลมากเหมือนเมืองเพชรบุรี คนที่เป็นชาวสุพรรณขัดคอว่า ที่เมืองสุพรรณมีต้นตาลมากกว่าเมืองเพชรเป็นไหน ๆ คนชาวเมืองเพชรออกเคือง

ว่าเมืองสุพรรณเล็กขี้ประติ๋ว เมืองอื่นที่ใหญ่กว่าเมืองสุพรรณก็ไม่มีต้นตาลมากเท่าเมืองเพชรบุรี คนชาวเมืองสุพรรณขัดใจตอบว่าอะไร ๆ ที่เมืองสุพรรณมีดีกว่าเมืองเพชรบุรีไป ทำไมต้นตาลจะมีมากกว่าไม่ได้ เลยเถียงกันจนเกิดโทสะทั้งสองฝ่ายเกือบจะชกกันขึ้น คนชาวสุพรรณเห็นพวกเมืองเพชรมากกว่าก็รู้สึกตัวยอมรับว่า “เอาเถอะ ต้นตาลเมืองสุพรรณมีน้อยกว่าเมืองเพชรต้นหนึ่ง” พวกชาวเมืองเพชรชนะก็พอใจเลยดีกันอย่างเดิม เขาเล่ามาดังนี้

ทางจากเมืองอ่างทองไปเมืองสุพรรณเป็นทางไกลและในเวลานั้นยังไปลำบากสมดังพระยาอ่างทองว่า ชีมันไปตั้งแต่เช้าจนเย็น ฉันเองรู้สึกเพลียจึงออกปากถามคนชีมันนำทางว่าเมื่อไรจะถึงหลายหน จนจบพลบค่ำจึงไปได้ถึงท่าเทียบที่พัก ณ เมืองสุพรรณบุรี แต่พอถึงก็รู้เรื่องแปลกประหลาดด้วยพวกกรมการเมืองที่คอยรับ มีแต่พระชัยราชรักษาลัดเป็นหัวหน้า หาเห็นตัวพระยาสุนทรสงครามเจ้าเมืองไม่ ฉันถามพระปลัดว่า พระยาสุพรรณเจ็บหรือ เขาบอกว่าเข้าไปกรุงเทพ ฯ ฉันแปลกใจถามต่อไปว่า ไปแต่เมื่อไร เขาบอกว่าไปสักสองสามวันนี้เอง ก็ยังประหลาดใจว่าตัวฉันเป็นเสนาบดีไปตรวจราชการครั้งแรก ขอบที่เจ้าเมืองจะคอยรับเหมือนอย่างเมืองอื่น ๆ ที่ได้ไปแล้ว น้อย่างไรพระยาสุพรรณจึงหลบหน้าไปเช่นนั้น ในส่วนตัวพระยาสุพรรณ ฯ คนนั้น ก็เคยรู้จักกับฉันมาแต่ก่อน และได้มีเหตุที่จะรังเกียจกันอย่างไร นึกว่าน่าจะมีเหตุอะไรสักอย่างหนึ่งที่ทำให้แก่ไม่อยู่สู้หน้าฉัน พอรุ่งขึ้นวันหลังก็รู้เหตุ ด้วยราษฎรพากันมายื่นเรื่องราวกล่าวโทษพระยาสุพรรณ ฯ หลายพวก ว่ากตขี้ให้เดือดร้อนด้วยประการต่าง ๆ แต่รวมความก็อยู่ในว่าลงเอาเงินราษฎรไม่ถึงเป็นคตออกฉกรรจ์ เห็นเรื่องราวเหล่านั้นฉันก็เข้าใจว่าเหตุใดพระยาสุพรรณ ฯ จึงไม่ยอมสู้หน้า คงเป็นเพราะแก่รู้ว่าจะถูกราษฎรฟ้อง และรู้ตัวว่าคงจะต้องถูกเอาออกจากตำแหน่ง แต่เกรงว่าฉันจะชำระโทษที่เมืองสุพรรณให้ความอภัยสอดสูล จึงหลบเข้าไปกรุงเทพ ฯ เหมือนอย่างว่า “หนีไปตายเอาดาบหน้า” โดยจะชำระสะสางก็ให้เป็นในกรุง ฯ อย่าให้อับอายชาวเมืองสุพรรณเท่านั้นเอง แต่ฉันไปตรวจหัวเมืองครั้งนั้น ตั้งใจแต่

จะไปหาความรู้กับจะดูว่ามีคนดี ๆ อยู่ที่ไหนบ้าง มิได้ปรารถนาจะไปเที่ยวค้นคว้าหาความผิดของเจ้าเมืองกรมการสมัยนั้น ไปตามเมืองอื่นก็ไม่ได้ผลัดเปลี่ยนเจ้าเมืองกรมการ จนมาถึงเมืองสุพรรณอันเป็นที่สุดทางมา มีเหตุเจ้าเมืองหลบหนี ก็มีความจำเป็นจะต้องทำอย่างใดอย่างหนึ่งให้เด็ดขาด มิฉะนั้นจะถูกดูหมิ่น ฉะนั้นสั่งให้ถือเป็นยุติว่าพระยาสุพรรณ ฯ ไม่ได้เป็นเจ้าเมืองต่อไปแล้ว ส่วนคดีที่ราษฎรยื่นเรื่องราวก็ให้เป็นแล้วกันไป ด้วยพระยาสุพรรณ ฯ ถูกเอาออกจากตำแหน่งนั้นแล้ว ฉะนั้นรับกับราษฎรว่าจะหาเจ้าเมืองที่ดีส่งไป มิให้เบียดเบียนให้เดือดร้อน พวกที่ยื่นเรื่องราวก็พอใจ

เมื่อฉันพักอยู่ที่เมืองสุพรรณครั้งนั้น มีเวลาเที่ยวที่เจดีย์วัดฤๅษีที่สำคัญเช่น วัดมหาธาตุและวัดพระป่าเลไล้* สระน้ำสงรวาซากิเชก และไปทำพาสักรรรมที่ศาลเทพารักษ์หลักเมือง ซึ่งในเวลานั้นยังเป็นศาลไม้เก่าคร่ำคร่า มีเทวรูปพิษณุแบบเก่ามากจำหลักศิลปะตั้งอยู่สององค์ ฉันรับเป็นหัวหน้าชักชวนพวกชาวเมืองสุพรรณให้ช่วยกันสร้างศาลใหม่ ให้เป็นตึกก่ออิฐถือปูน และเชื่อนถมนดินเป็นชานรอบศาล พวกพ่อค้าเงินช่วยกันแข็งแรงทั้งในการบริจาคทรัพย์และจัดการรักษา ดูเหมือนจะเริ่มมีเสียงกระจำศาลแต่นั้นมา

เมืองสุพรรณเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งในทางโบราณคดี แต่จะรื้อเรื่องนั้นไว้พรรณนาในนิทานเรื่องอื่น จะพรรณนาว่าแต่ด้วยของบางอย่างอันมีที่เมืองสุพรรณแปลกกับเมืองอื่น ๆ บรรดาได้เคยเห็นมาแต่ก่อน คืออย่างหนึ่งมีศาลเจ้ามากกว่าที่ไหน ๆ หมด จะไปทางไหนในบริเวณเมืองเป็นแลเห็นศาลเจ้าไม่ขาดสายตาเป็นศาลขนาดย่อม ๆ ทำด้วยไม้แก่นมุงกระเบื้องก็มี ทำด้วยไม้ไผ่มุงจากก็มี ล้วนมีผ้าแดงหรือผ้าสีชมพูห้อยไว้เป็นเครื่องหมาย สังเกตเพียงตรงที่จวนเจ้าเมืองมีศาลเจ้ารายรอบถึง ๔ ศาล อาการส่อว่าชาวเมืองสุพรรณเห็นจะกลัวเกรงเจ้าผีเป็นนิสัยสืบกันมาช้านาน ที่เรียกว่าเจ้าผีนั่นต่างกับเทพารักษ์ บอกอธิบายให้เข้าใจง่าย ๆ เทพารักษ์ คือ เทวดาที่บุญพามาอยู่ประจำพิทักษ์รักษาอาณาเขตแห่งใดแห่งหนึ่งให้อยู่เย็นเป็นสุข แต่เจ้าผีนั่นคือมนุษย์ที่สิ้นชีพไปแล้วผลกรรม

ทำให้ต้องท่องเที่ยวเป็นผิวยังไม่สามารถไปถือกำเนิดเกิดใหม่ได้ ถ้าผีไม่ชอบใจใคร ก็อาจทำร้ายให้เดือดร้อนรำคาญ เพราะฉะนั้นคนจึงกลัวผี ถ้าเชื่อว่าแห่งใดเป็นที่มิผีสิงอยู่ก็ต้องเอาใจผี เช่น ปลุกศาลให้สำนักและเช่นวกเรียกว่า “เจ้า” มิให้ผีเบียดเบียน บางทีก็กล่าวกันว่าเทพารักษ์หลักเมืองสุพรรณบุรีจะเกิดแต่ชาวสุพรรณเอาคติเจ้าผีไปปนกับเทพารักษ์ก็เป็นได้

เมืองสุพรรณทำให้จับใจผิดกับที่อื่นอีกอย่างหนึ่งที่เป็นเมืองเนื่องกับนิทานเรื่องขุนช้างขุนแผนอันคนชอบกันแพร่หลาย ด้วยได้ฟังขับเสภาและจำเรื่องได้ยิ่งกว่านิทานเรื่องอื่น ๆ ตามที่กล่าวในเรื่องนิทานว่าขุนศรีวิชัยกับนางเทพทองพ่อแม่ขุนช้าง ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลท่าสิบเบี้ยก็ดี ที่บ้านพันครโยธากับนางศรีประจัน พ่อแม่ของนางพิมพ้อยู่ที่ตำบลท่าพี่เลี้ยงก็ดี ที่ว่าขุนช้างไปครองบ้านหมื่นแด้พ่อตาอยู่ที่บ้านรั้วใหญ่ก็ดี ที่ว่าขุนช้าง พลายแก้ว กับนางพิมพ์ เมื่อยังเป็นเด็กเคยไปเล่นด้วยกันที่สวนช้างเขาใหญ่ก็ดี ที่ว่าเณรแก้วอยู่วัดพระป่าเลไลลิแล้วหนีไปอยู่วัดแคก็ดี ตำบลบ้านและวัดเหล่านั้นยังอยู่จนทุกวันนี้ ฉันได้เคยไปถึงทุกแห่ง นอกจากนั้นในเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนขุนแผนพานางวันทองหนี ออกชื่อตำบลต่าง ๆ ในทางที่ไปว่า ออกทางประตูตาจอม ผ่านวัดตะลุ่มโปง โคกกำยาน นาแปลกแม่ ข้ามลำน้ำบ้านพลับถึงบ้านกล้วย ยิ่งหลาย ผ่านเข้าถ้ำพระ ตำบลต่าง ๆ เหล่านั้นก็ยังมีอยู่ทั้งนั้น ใครเคยชอบอ่านเรื่องขุนช้างขุนแผน ไปเมืองสุพรรณก็ออกสนุกที่ได้ไปดูเมืองขุนช้างขุนแผนด้วยอีกอย่างหนึ่ง

ตั้งแต่ฉันไปเมืองสุพรรณครั้งนั้นแล้ว เจ้านายก็เริ่มเสด็จไปเที่ยวเมืองสุพรรณ แม้ตัวฉันเองต่อมาก็ชอบไปเมืองสุพรรณ ได้ไปอีกหลายครั้ง เมื่อรัชกาลที่ ๕ ฉันได้รับราชการเป็นตำแหน่งผู้จัดการเสด็จประพาส มาแต่ยังเป็นอธิบดีกระทรวงธรรมการ เมื่อมาเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้บังคับบัญชาการตามหัวเมือง หน้าที่นั้นก็ยิ่งสำคัญขึ้น เพราะสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงใครจะทอดพระเนตรการปกครองหัวเมืองที่จัดใหม่ ต้องคิดหาที่เสด็จประพาสถวายทุกปี ปีหนึ่งฉันกราบทูลเชิญเสด็จประพาสเมืองสุพรรณบุรี ตรัสว่า “ฉันก็นึกอยากไป

แต่ว่าไม่บ้านะ” ฉันทกราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าไปเมืองสุพรรณหลายปีแล้ว ก็ยังรับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่ได้” ทรงพระสรวลตรัสว่า ไปซิ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสเมืองสุพรรณ ครั้งแรก ครั้งนั้นฉันไปล่วงหน้าวันหนึ่ง เพื่อจะตรวจทางและที่ประทับไปคอยรับเสด็จอยู่ที่อำเภอสองพี่น้อง วันที่ฉันไปถึงนั้นเวลาค่ำ พอกินอาหารแล้วฉันนั่งพูดอยู่กับพวกกรรมการ พอสักยามหนึ่ง (๒๑ นาฬิกา) ได้ยินเสียงปืนนัด ๑ ฉันจึงสั่งกรรมการว่า พรุ่งนี้ให้ไปบอกพวกชาวบ้านเสีย ว่าเวลาพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ที่นี่ยาให้ยิงปืน พูดยังไม่ทันขาดคำได้ยินเสียงปืนยิงซ้ำอีกสองสามนัด เห็นผิดสังเกต พวกกรรมการดูก็พากันฉงน ฉันว่า “เกิดปล้นกันดอกกระมัง น้อย่างไรดูราวกับจะปล้นรับเสด็จ” สั่งให้กรรมการกับตำรวจภูธรรีบไปในขณะนั้น กำชับให้จับตัวผู้ร้ายให้ได้ พวกกรรมการไปได้สักประเดี๋ยว คนหนึ่งกลับมาบอกว่า “มิใช่ผู้ร้ายปล้นหามิได้ เป็นพวกชาวบ้านยิงปืนจันท์อังคาร” ฉันแหงนแลดู พระจันท์ก็เห็นแห่วงจริงดังว่า มีเสียงปืนยิงอีกสักครู่หนึ่งก็เงียบไป คงเป็นเพราะพวกกรรมการกับตำรวจภูธรไปห้าม

ไทยเราเข้าใจกันมาแต่ดึกดำบรรพ์ ว่าที่เกิดจันท์อังคารเป็นเพราะพระราหูเข้าจับจะกินพระจันท์ รู้กันเช่นนั้น จนกระทั่งลูกเด็กเล็กแดง พอเห็นจันท์อังคารก็พอใจ ส่งเสียงอะไรแปลก ๆ ขึ้นไปบนฟ้า หวังจะให้พระราหูตกใจทิ้งพระจันท์ ทำนองเดียวกับขับนกให้ทิ้งข้าวในท้องนา ที่จริงมิใช่กลัวพระจันท์จะล้มตาย เป็นแต่จะช่วยให้พ้นความรำคาญเท่านั้น ยังเชื่อกันต่อไปอีกว่าพระราหูมีแต่ครึ่งตัว เพราะฉะนั้นถ้าเห็นดวงจันท์ผ่านพ้นเงามืดเฉียงไปก็เข้าใจว่าพระราหูต้อง “คาย” พระจันท์ ถ้าเห็นดวงพระจันท์มุดเงามืดตรงไปก็เข้าใจว่าพระจันท์หลุดเลยออกไปจากท้องพระราหู จึงมักถามกันว่า “ขึ้นหรือคาย” และประสงค์จะให้พระราหูต้องคายพระจันท์ เมื่อมีจันท์อังคารแล้ว ต่อไปถึงวันหลังพอพระจันท์ขึ้นก็มักทำขวัญพระจันท์ด้วย เมื่อตัวฉันยังเป็นเด็กอยู่ในพระบรมมหาราชวัง เวลาที่มีจันท์อังคารเคยเห็นเขาเอาเทียนขันธ์ช่วยพระจันท์ เคยช่วย

เขาดีเป็นการสนุกอย่างหนึ่ง เขาบอกว่าถึงไม่มีอะไรจะดี เพียงดีดเล็บมือให้มีเสียงก็อาจช่วยพระจันทร์ได้ ดูพิลึก แต่เวลาฉันไปหัวเมืองเพ็งจะไปพ้องกับจันทร์อังคารเมื่อวันนั้น เพ็งเห็นได้ว่าความเชื่อเช่นกล่าวนี้น่าจะมีมาเก่าแก่ทีเดียว ในอินเดียถือคติต่างออกไปอีกอย่างหนึ่งว่าเวลามีจันทร์อังคารถ้าใครลงน้ำดำหัวเป็นสวัสดิมงคลยิ่งนัก พวกพราหมณ์พวกตินั้นเข้ามาเมืองไทยแต่โบราณเหมือนกัน จึงมีประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินทรงมูรธาภิเศกเมื่อเวลาจันทร์อังคารเป็นนิจเพ็งเล็กเมื่อรัชกาลที่ ๕

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปเมืองสุพรรณครั้งแรก เสด็จขึ้นไปทางลำน้ำนครชัยศรีประพาสอำเภอสองพี่น้องก่อน แล้วเสด็จขึ้นไปยังเมืองสุพรรณบุรี ทอดพระเนตรสถานที่โบราณต่าง ๆ ทุกแห่ง เมื่อเสด็จไปทำพิธีพลีกรรมที่ศาลเทพารักษ์หลักเมือง โปรดพระราชทานเงินให้สร้างกำแพงแก้วกับศาลที่พักขยายบริเวณศาลนั้นให้กว้างขวางออกไปอีก ประพาสเมืองสุพรรณแล้วเสด็จกลับทางคลองจรจะเข้าใหญ่ออกมาบ้านฝักไถ่ตาลานในจังหวัดอยุธยา แล้วเลยมขึ้นรถไฟที่บางปะอินกลับกรุงเทพ ฯ ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๕๒ เมื่อเสด็จกลับจากยุโรปครั้งหลังแล้ว เสด็จไปประพาสเมืองสุพรรณอีกครั้งหนึ่ง คราวนี้เสด็จขึ้นไปทางแม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงเมืองชัยนาท แล้วกลับลงทางคลองมะขามเฒ่าเข้าปากน้ำเมืองสุพรรณข้างเหนือ ประพาสอำเภอบางนางบวชลงมาจนถึงเมืองสุพรรณ แล้วเสด็จไปขึ้นรถไฟที่สถานีจิวรายมากรุงเทพ ฯ

ตั้งแต่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เสด็จประพาสเมืองสุพรรณแล้ว ก็ไม่มีใครพูดถึงคตินี้ห้ามเจ้านายมิให้เสด็จไปเมืองสุพรรณ เดียวนี้คนที่รู้ว่าเคยมีคตินั้นนั้นก็เห็นจะมีน้อยตัวแล้ว จึงเขียนนิทานรักษาโบราณคดีเรื่องนี้ไว้มิให้สูญไปเสีย

นิทานที่ ๕

เรื่องโจรแปลกประหลาด

จะเล่าถึงเรื่องโจรแปลกประหลาดที่ฉันได้เคยรู้จัก ๒ คน ชื่อว่าโจรทิม ชาวเมืองอินทบุรีคนหนึ่ง โจรจันทร์ชาวเมืองปทุมธานีคนหนึ่ง จะเล่าเรื่องโจรทิมก่อน

เรื่องโจรทิม

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ฉันยังเป็นตำแหน่งอธิบดีกระทรวงธรรมการ ซึ่งกำหนดว่าจะยกขึ้นเป็นกระทรวงเสนาบดี จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ฉันนั่งในที่ประชุมเสนาบดีแต่ในเวลานั้น คำวันหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับที่ประชุมเสนาบดี ณ มุขกระสันพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทตามเคย แต่คืนนั้นมีราชการน้อยพอปรึกษาสิ้นระเบียบวาระแล้ว สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัสว่า ได้ทรงรับฎีกาจากโทษในคุกทูลเกล้า ฯ ถวายทางไปรษณีย์ฉบับหนึ่งอยู่ข้างแปลกประหลาด โปรดให้อ่านให้เสนาบดีฟัง เป็นฎีกาของอ้ายทิม นักโทษชาวเมืองอินทบุรี ต้องจำคุกด้วยเป็นโจรปล้นทรัพย์ ความที่กราบบังคมทูลในฎีกา ว่าตั้งแต่อ้ายทิมต้องจำคุก พัดตีจ่ายให้ไปทำการในกองจักษสถาน ได้ฝึกหัดจักษสถานมาจนชำนาญ จึงคิดว่าจะพยายามในกระบวนจักษสถาน ไม่ให้ฝีมือใครสู้ได้หมดทั้งคุก แล้วจะทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งทูลเกล้า ฯ ถวายให้ทรงเห็นฝีมือ และถ้าโปรดของสิ่งนั้น จะขอพระราชทานโทษให้พ้นเวรจำออกบวชเป็นพระภิกษุจำศีลภาวนาต่อไป ไม่ประพฤติชั่วร้ายเหมือนหนหลังจนตลอดชีวิต บัดนี้อ้ายทิมต้องจำคุกมา ๑๐ ปี ได้พยายามทำสิ่งของนั้นสำเร็จดังตั้งใจแล้ว ขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวาย ถ้าโปรดฝีมือที่ทำนั้น อ้ายทิมขอพระราชทานโทษสักครั้งหนึ่ง ในท้ายฎีกา

อ้างว่า ถ้าความที่กราบทูลเป็นความจริงแต่ข้อใดข้อหนึ่ง ขอรับพระราชอาญาถึงประหารชีวิต

ทรงนี้ จะต้องแทรกอธิบายสักหน่อย ด้วยในสมัยนั้นยังไม่ได้ตั้งประมวลกฎหมาย ยังใช้ประเพณีเดิมซึ่งจำคุกโจรผู้ร้ายไม่มีกำหนดว่าจะต้องจำอยู่นานเท่าใดจะพ้นจากเวรจำได้ แต่ด้วยพระเจ้าแผ่นดินทรงพระกรุณาโปรดยกโทษพระราชทาน นักโทษในคุกจึงต้องถวายฎีกาขอพระราชทานโทษ ชั้นเดิมมักให้ญาติพี่น้องถวายฎีกาแทนตัว ครั้นมีการไปรษณีย์เกิดขึ้นก็ถวายฎีกาทางไปรษณีย์จำนวนฎีกาคนคุกขอพระราชทานโทษจึงมีมาก แต่พระเจ้าอยู่หัวทรงตั้งกำหนดเวลาไว้ตามพระราชนิยม ว่าคนโทษอย่างใดต้องคิดเวรจำมานานเท่าใดแล้ว หรือว่าได้ทำความชอบพิเศษอย่างใดจึงทรงพิจารณา ถ้าถวายฎีกาไม่เข้าในเกณฑ์ก็ยกฎีกาเสีย ฎีกาของอ้ายทิมเข้าในเกณฑ์ที่จะได้รับพระราชวินิจฉัยเพราะต้องจำคุกมาถึง ๑๐ ปีแล้ว

เมื่ออ่านฎีกาอ้ายทิมในที่ประชุมแล้ว ดำรัสสั่งกรมพระนเรศวรฤทธิ์ เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นและเป็นผู้บัญชาการกระทรวงนครบาลอยู่ในเวลานั้น ให้ไปสอบสวนว่าคำที่อ้ายทิมนักโทษอ้างในฎีกา มีจริงเพียงไร ถึงคราวประชุมหน้า กรมพระนเรศ ๖ นากาถึงน้ำร้อนที่อ้ายทิมได้सानไว้ใบหนึ่งเข้าไปถวายและกราบทูลว่าคำที่อ้ายทิมอ้างนั้นสอบสวนได้ความจริงทุกข้อ พระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรกาถึง เห็นเป็นฝีมืออย่างประณีตจริง มีพระราชดำรัสว่า “มันพูดจริง เราก็จะให้มันเห็นผลความจริง” จึงทรงพระกรุณาโปรดยกโทษพระราชทานอ้ายทิม แล้วดำรัสสั่งกรมพระนเรศ ๖ ให้ส่งตัวไปให้ฉันผู้เป็นอธิบดีกระทรวงรวมการจัดการบวชอ้ายทิมเป็นนาคของหลวงบวชพระราชทาน

สมัยนั้น นักโทษยังต้องจองจำอยู่ในคุกเดิมที่หน้าวัดพระเชตุพน ๖ เมื่อกรมนครบาลคุมตัวโจรทิมไปส่ง ฉันแลเห็นคู่มือคนขุขัยจนน่าสังเวช ด้วยผมยาวรุงรังไปทั้งหัว เนื้อตัวก็ระมุก ระมอมอย่างว่า “ซี! โกล่ท่วมหัว” มีแต่ผ้าขาดรุ่งริ่งติดตัวไป แต่สังเกตดูกิริยาอ้ายทิมส่ายเรียบบรื้อย รุนราวเป็นคนกลางคนอายุสัก ๔๐ ปีเศษ

ฉันรับตัวไว้แล้วต้องเริ่มด้วยให้อาบน้ำลูบตัวโคล ตัดผม แล้วให้เครื่องนุ่งห่มใหม่ และจัดที่ให้อยู่ในบ้านฉันจนกว่าจะไปบวช แต่แรกคนในบ้านออกจะพากันกลัว ด้วยได้ยินว่าเป็นโจร ต่อมาเมื่อรู้เรื่องที่โจรทมิฬขอลอ จึงพากันสงสารสิ้นรังเกียจ ช่วยอุปการะเลี้ยงดูด้วยเมตตาจิตทั่วทั้งบ้าน ส่วนการที่จะบวชนั้นฉันปรึกษากับ เจ้าพระยาวิชิตรวงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว. คสึ สุทัศน์) เวลานั้นยังเป็นที่พระยาอุฎการบติปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ เห็นว่าควรให้บวชอยู่วัดพระเชตุพน ๖ ให้ไปบอกพระราชาคณะเจ้าอาวาสก็ยินดีจะรับพระทิมไว้ในวัดนั้น ฉันให้ไปเบิกผ้าไตรกับเครื่องบริขารของหลวงมาแล้ว ถึงวันกำหนดจึงให้นายทิมแต่งตัวนุ่งผ้า ยกสวมเสื้อครุยตามแบบนาครหลวงแล้วพาตัวขึ้นรถไปยังวัดพระเชตุพน ๖ ด้วยกันกับพระยาวิชิตรวงศ์ ๖ มีพวกข้าราชการในกระทรวงธรรมการและกระทรวงนครบาลกับทั้งพวกที่บ้านของฉันพากันไปช่วย ข้างฝ่ายพระสงฆ์พระราชาคณะกับพระฐานานุกรมคณะปรกก็พร้อมเพรียงกันทำพิธีอุปสมบทที่ในพระอุโบสถ ดูศรีภรรยาฉันกับที่เป็นนาครหลวง

เมื่อบวชแล้ว พระทิมอยู่ที่วัดพระเชตุพน ๖ ๒ พรรษา ในระหว่างนั้นตัวฉันย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ในปีนั้นเองวันหนึ่งพระทิมมาหาบอกว่าเมื่อจำพรรษาที่ ๒ อยู่ที่วัดพระเชตุพน ๖ เกิดอาพาธเป็นโรคเหน็บชา (Beri-beri) รักษาตัวมาพอค่อยคลายขึ้นบ้างแต่ยังอ่อนเพลียเธออยากจะขึ้นไปอยู่วัดที่เมืองอินทบุรี ด้วยมีญาติโยมในเมืองนั้น เจ็บไข้พอจะได้อาศัยความอุปการะของเขา ถามว่าฉันจะรังเกียจหรือไม่ ฉันตอบว่าตัวเธอนั้นพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานโปรดบวชให้เป็นโสดแก่ตัวแล้ว จะไปไหนหรืออยู่ที่ไหนก็ได้ตามใจชอบ แต่ที่เธอมาปรึกษาฉันก่อนนั้นก็คืออยู่ ฉันจะมีห้องตราไปฝากให้เจ้าเมืองกรมการเขาช่วยอุปการะด้วย แต่เมื่อขึ้นไปอยู่เมืองอินทบุรีถ้าเธอจะย้ายไปอยู่ที่ไหนต่อไปให้บอกเจ้าเมืองกรมการให้เขารู้เสียก่อนจึงจะดี เธอรับคำฉันก็ให้ทำห้องตราให้เธอถือขึ้นไปเมืองอินทบุรี แต่นั่นมาพระทิมก็เจ็บหายไ้กว่าปี

ครั้นถึง ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ในเวลากำลังไทยวิวาทกันกับฝรั่งเศส วันหนึ่งฉันลงมาจากบนเรือนเห็นพระทิมมานั่งคอยอยู่ที่ห้องพระโรง ฉันถามเธอว่ามีกิจธุระอะไรหรือ พระทิมตอบว่า “อาตมภาพอยู่ที่เมืองอินท์ ได้ยินว่ามีศึกฝรั่งเศสมาตีเมือง อาตมภาพคิดถึงพระเดชพระคุณของพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงพระกรุณาแก่อาตมภาพมาแต่ก่อนเมื่ออาตมภาพยังเป็นหนุ่ม ได้เคยเรียนคาถาอาคมสำหรับต่อสู้ศัตรูอยู่บ้าง จึงลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทขอไปอาสารบฝรั่งเศสสนองพระเดชพระคุณพระเจ้าอยู่หัว เมื่อเสร็จการรบพุ่งแล้วถ้ารอดชีวิตอยู่ก็จะกลับบวชอีกอย่างเดิม” ฉันได้ฟังนี้รักใจพระทิมจึงตอบว่า ฉันจะต้องไปกราบทูลก่อน เพราะเมื่อเธอบวชเป็นนาคหลวงของพระเจ้าอยู่หัว ให้เธอพักรอฟังอยู่ที่บ้าน ฉันไปกราบทูลสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ขอบพระราชหฤทัยออกพระโอษฐ์ว่า “มนุษย์เรานี้ถึงตกต่ำจนเป็นโจรผู้ร้าย ถ้ากลับใจได้จริง ๆ ก็ยังเป็นคนดีได้” โปรดให้ฉันเชิญกระแสรับสั่งไปบอกพระทิมว่า ซึ่งมีความกตัญญูคิดจะสนองพระเดชพระคุณนั้นทรงขอบใจนัก แต่การรบพุ่งใช้แต่คนฉกรรจ์ยังมีกำลังมาก พระทิมอายุมากเกินขนาดเสียแล้ว ให้บวชเฝ้าอยู่ต่อไปเถิด เธอได้ฟังกระแสรับสั่งอย่างนั้นก็ลากลับไป แต่นั่นมาฉันจะได้พบกับพระทิมอีกบ้างหรืออย่างไรจำไม่ได้ แต่ไม่มีกิจเกี่ยวข้องต้องคิดถึงพระทิมมาหลายปี

จนถึงครั้งหนึ่ง จะเป็นเมื่อปีใดจำไม่ได้ ฉันได้รับโบบอกจากเมืองอินทบุรีว่า พระทิมอาพาธถึงมรณภาพ เขาเห็นว่าเธอเป็นพระที่พระเจ้าอยู่หัวโปรดบวชพระราชทานและฉันได้สั่งให้อุปการะ จึงปรึกษากับพวกญาติให้รอกการปลงศพพระทิมไว้ บอกมาให้ฉันทราบก่อน ฉันเห็นว่าพระเจ้าอยู่หัวเคยทรงพระกรุณาแก่พระทิมมาแต่ก่อน จึงนำความขึ้นกราบทูลว่าพระทิมถึงมรณภาพเสียแล้ว มีพระราชดำรัสว่าพระทิมเป็นคนซื่อสัตย์ ถึงไม่ทรงรู้จักตัวก็ได้ทรงอุปการะมาแต่ก่อน โปรดให้ฉันเบิกศิลาหน้าเพลิงกับผ้าสำหรับชักบังสุกุลเป็นของหลวงส่งไปพระราชทานเพลิงศพพระทิม เพราะฉะนั้น งานศพพระทิมก็กลายเป็นอย่างศพกรมการที่ได้พระราชทานสัญญาบัตร ด้วยมีข้าหลวงพระราชทานเพลิงและมี

กรมการไปช่วยงานเป็นเกียรติยศ สั้นเรื่องประวัติพระโจรทิมเพียงเท่านี้ พิศเราะห์
ดูสมกับคำสาปแช่งโบราณซึ่งว่า “ไม้ต้นคดปลายตรงยังตัดเอาดีได้ ถ้าปลายคด
ถึงต้นจะตรงก็ใช้ไม่ได้” จึงเขียนรักษาไว้มิให้สูญเสีย

เรื่องโจรจันทร์

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ มีโจรพวกหนึ่งสมคบกันเที่ยวปล้นในแขวงจังหวัด
ปทุมธานี จังหวัดอยุธยา และจังหวัดสุพรรณบุรีเนื่อง ๆ ถึงเดือนกรกฎาคมโจร
พวกนั้นปล้นไล่ฝูงกระบือในแขวงจังหวัดปทุมธานี แล้วไปปล้นที่บ้านชีปะขาว
ในแขวงจังหวัดสุพรรณบุรีอีกแห่งติด ๆ กัน เวลานั้นเจ้าพระยาศรีวิชัยชนินทร์
(ชม สุนทรารชุน) ยังเป็นพระยาสุนทรบุรี ๖ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี
เป็นผู้เข้มแข็งขึ้นชื่อในการปราบโจรผู้ร้าย สามารถจับโจรพวกนั้นที่เป็นชาวเมือง
สุพรรณได้หลายคน ให้การรับเป็นสัจชัดพวกเพื่อน จึงให้จับโจรที่เป็นชาว
เมืองอื่นเอาไปรวมกันชำระที่เมืองนครปฐม

ในเวลากำลังชำระโจรพวกนั้น วันหนึ่งฉันออกไปเมืองนครปฐมเพื่อจะ
พักผ่อนในเวลาราชการเบาบางตามเคย เห็นตำรวจภูธรคุมนักโทษคนหนึ่งขึ้นรถ
ไฟที่สถานีบางกอกน้อยไปพร้อมกับฉันแล้วไปลงที่สถานีพระปฐมเจดีย์ ฉันถาม
ได้ความว่าเป็นพวกโจรร้ายที่กำลังชำระคนหนึ่ง ซึ่งจับตัวไปจากเมืองปทุมธานี คำ
วันนั้นเจ้าพระยาศรีวิชัย ๖ มากินอาหารด้วยกันกับฉันตามเคย แต่พอกินแล้วท่าน
ขอลาว่าจะต้องไปชำระผู้ร้าย ฉันถามว่าเหตุใดจึงต้องไปชำระเอง ท่านบอกว่าโจร
คนที่ได้ตัวมาใหม่ในวันนั้นเป็นตัวสำคัญนักที่เมืองปทุมธานีเรียกกันว่า “จันทร์เจ้า”
เป็นหัวหน้าของผู้ร้ายพวกนั้นทั้งหมด ถ้าให้คนอื่นชำระเกรงจะไม่ได้ความจริง
ถึงคืนต่อมาเมื่อกินอาหารด้วยกัน ฉันถามว่าชำระผู้ร้ายได้ความอย่างไร ท่านตอบ
แต่ว่า “ยังถวयरายงานไม่ได้” จนถึงคืนที่ ๔ เวลาเจ้าพระยาศรีวิชัย ๖ มากิน

อาหาร คู่มือแม่แม่แจ่มใส ฉันทามการชำระผู้ร้าย ท่านบอกว่าโจรจันทร์เจ้ารับเป็นสัจแล้ว

แต่ก่อนมาฉันยังไม่เคยรู้จักตัวหัวหน้านายโจร หรือที่เรียกตามคำโบราณว่า “มหาโจร” นึกอยากรู้จักโจรจันทร์เจ้า จึงบอกเจ้าพระยาศรีวิชัย ๖ ว่า เมื่อท่านชำระสะสางโจรจันทร์เจ้าเสร็จสิ้นสำนวนแล้ว ขอให้คุมตัวมาให้พบฉันสักหน่อย ท่านก็ให้คุมมาในวันรุ่งขึ้น พอฉันแลเห็นก็นึกประหลาดใจ ด้วยดูเป็นคนสุภาพ รูปพรรณสัณฐานไม่มีลักษณะอย่างใดที่จะสื่อว่าใจคอเหี้ยมโหดถึงเป็นหัวหน้านายโจร เมื่อพูดด้วยถ้อยคำที่ตอบก็เรียบร้อยเหมือนอย่างเคยเปิดทูลเจ้านายมาแต่ก่อน ฉันออกพิศวง จึงถามว่าได้เคยเฝ้าเห็นเจ้านายมาแต่ก่อนบ้างหรือ โจรจันทร์ตอบว่าได้เคยเฝ้าหลายพระองค์ ที่เคยทรงใช้สอยก็มี ฉันยิ่งสงสัยถามว่า “ก็แกเป็นโจร เจ้านายท่านไม่ทรงรังเกียจหรือ” โจรจันทร์ตอบว่า “เจ้านายท่านไม่ทรงทราบว่าเป็นโจร อย่าว่าแต่เจ้านายเลย ถึงคนอื่น ๆ ก็ไม่มีใครรู้ว่าเป็นโจร รู้แต่พวกโจรด้วยกันเท่านั้น” เพราะพวกโจรต้องระวังตัวกลัวถูกจับอยู่ด้วยกันทั้งนั้น เรียกว่า “นักเลง” คนอื่นก็เลยเรียกว่านักเลง หมายความว่าคนกว้างขวาง นักเลงคนไหนมีพวกมากก็เรียกกันว่า “นักเลงโต” นักเลงที่ไม่เป็นโจรก็มี แต่นักเลงเป็นคนกว้างรับใช้สอยได้คล่องแคล่ว ผู้มีบรรดาศักดิ์จึงชอบใช้ ก็ได้คุ้นเคยกับผู้มีบรรดาศักดิ์ด้วยเหตุนี้ฉันได้ถามความข้ออื่นต่อไป โจรจันทร์ก็เล่าให้ฟังโดยชื่อแม้จนลักษณะที่ทำให้โจรกรรม คงเป็นเพราะเห็นว่าได้รับสารภาพความผิด ต่อเจ้าพระยาศรีวิชัย ๖ หมดแล้ว ไม่มีอะไรจะต้องปกปิดต่อไป แต่การที่ถามโจรจันทร์ ความประสงค์ของเจ้าพระยาศรีวิชัย ๖ กับความประสงค์ของตัวฉันผิดกัน เจ้าพระยาศรีวิชัย ๖ ประสงค์รู้เรื่องปล้นเมื่อเดือนกรกฎาคมเป็นสำคัญ แต่ตัวฉันอยากรู้นิสัยของโจรผู้ร้ายทั่วไป ไม่เฉพาะแต่เรื่องที่โจรจันทร์ถูกจับ ฟังคำอธิบายของโจรจันทร์จึงเลยออกสนุก ยิ่งฟังไปก็ยิ่งตระหนักใจว่าโจรจันทร์ชำนาญการโจรกรรม สมกับที่เป็นนายโจร ฉันถามถึงกระบวนการโจรกรรมอย่างใด ๆ โจรจันทร์พรรณนาได้ทั้งหมดว่าทำอย่างไร ๆ

และชี้แจงได้ว่าเหตุใดจึงทำอย่างนั้น ๆ ดังจะเขียนให้เห็นพอเป็นตัวอย่างต่อไปนี้
ถามว่า การที่โจรปล้นเรือนนั้น เขาว่ามักมีคนที่อยู่ใกล้กับเจ้าทรัพย์เป็นสาย
จริงหรือ

ตอบว่า การที่ปล้นนั้นจำต้องมีสาย ถ้าไม่มีสายก็ปล้นไม่ได้

ถามว่า เพราะเหตุใดไม่มีสายจึงปล้นไม่ได้

ตอบว่า พวกโจรต้องอาศัยผู้เป็นสายหลายอย่าง เป็นต้นแต่ผู้เป็นสายไปบอก
พวกโจรจึงรู้ว่าบ้านไหนมีทรัพย์ถึงสมควรจะปล้น และการที่จะปล้นนั้น
พวกโจรต้องเอาชีวิตเสี่ยงภัย พวกโจรก็รักชีวิตเหมือนกัน ต้องสืบสวนและไล่เสี่ยง
ผู้เป็นสายให้รู้แน่นอนก่อน ว่าเจ้าทรัพย์มีกำลังต่อสู้สักเพียงไร เพื่อนบ้าน
เรือนเคียงอาจจะช่วยเจ้าทรัพย์ได้อย่างไร ทางที่จะเข้าให้ถึงบ้านเจ้าทรัพย์เป็น
อย่างไร และต้องสืบหาโอกาสเวลาเจ้าทรัพย์เผลอหรือเวลาไม่อยู่ เป็นต้น จน
แน่ใจว่ามีกำลังกว่าเจ้าทรัพย์ตั้งเท่าตัวหนึ่ง พวกโจรจึงจะปล้น การที่ปล้นนั้น
ผู้เป็นสายมักเป็นต้นคิดไปชักชวนพวกโจรมาปล้น พวกโจรหาต้องหากคนเป็น
สายไม่

ถามว่า คนชนิดใดที่เป็นสายให้คนปล้นบ้าน

ตอบว่า มักอยู่ในคน ๓ ชนิด คือคนรับใช้อยู่ในบ้านเจ้าทรัพย์ที่อยากได้
เงินชนิดหนึ่ง เพื่อนบ้านที่บ้านอริคิดล้างผลาญเจ้าทรัพย์ชนิดหนึ่ง ญาติที่โกรธ
เจ้าทรัพย์เพราะขอเงินไม่ให้ชนิดหนึ่ง

ถามว่า โจรที่ขึ้นปล้นเรือนนั้น ใครจึงรู้ว่าเขาเก็บเงินทองไว้ที่ไหน

ตอบว่า ประเพณีของโจรปล้น เมื่อขึ้นเรือนได้แล้วหมายจับตัวเจ้าทรัพย์
หรือคนในเรือนเป็นสำคัญ เพราะพวกโจรไม่รู้ว่าเงินทองเก็บไว้ที่ไหน ต้องขู่
หรือทำทรมานบังคับให้คนในเรือนนำชี้ จึงได้ทรัพย์มาก ถ้าจับตัวคนในเรือน
ไม่ได้ พวกโจรต้องค้นหาเอง มักได้ทรัพย์น้อย เพราะการปล้นต้องรีบให้แล้ว
โดยเร็ว มิฉะนั้นให้พวกชาวบ้านมาช่วย

ถามว่า การที่จับตัวเจ้าทรัพย์บังคับถามนั้น ไม่กลัวเขาจำหน้าได้หรือ
 ตอบว่า แรกก่อนมา โจรที่ขึ้นเรือนใช้มอมหน้ามิให้เจ้าทรัพย์รู้จัก แต่เมื่อ
 มีการปกครองมีกำนันผู้ใหญ่บ้าน เวลาเกิดปล้น ผู้ใหญ่บ้านมักเรียกลูกบ้านมา
 ตรวจ จะล้งหน้าไปตรวจไม่ทัน พวกโจรจึงคิดวิธีใหม่ ให้โจรที่อยู่ถิ่นฐาน
 ห่างไกล เจ้าทรัพย์ไม่รู้จัก เป็นพนักงานขึ้นเรือน ไม่ต้องมอมหน้าเหมือนแต่ก่อน
 ให้โจรอยู่ใกล้เปลี่ยนไปเป็นพนักงานข่มระวังทางอยู่ที่มืด

ถามว่า โจรชนิดไหนที่เรียกว่า “อ้ายเสือ”

ตอบว่า คำว่า “อ้ายเสือ” นั้น มีใช้ชื่อสำหรับเรียกตัวโจร เป็นแต่คำสัญญา
 ที่หัวหน้าสั่งการในเวลาปล้น เป็นต้น แต่เมื่อลอบเข้าไปร่ายล้อมบ้านแล้ว พอ
 จะให้ลงมือปล้นอย่างเปิดเผย หัวหน้าร้องบอกสัญญาว่า “อ้ายเสือเออวา” พวก
 โจรก็ยิงปืนและเข้าพังประตูบ้าน เมื่อเข้าบ้านได้แล้วหัวหน้าร้องบอกสัญญาว่า
 “อ้ายเสือขึ้น” พวกที่เป็นพนักงานขึ้นเรือนต่างก็ขึ้นทุกทางที่จะขึ้นเรือนได้ เมื่อ
 ปล้นแล้วหัวหน้าร้องบอกสัญญาว่า “อ้ายเสือถอย” ต่างก็ลงจากเรือนพากันกลับไป
 แต่ถ้าไปเสียทีเห็นจะปล้นไม่สำเร็จ หัวหน้าร้องบอกสัญญาว่า “อ้ายเสือล่า”
 ต่างคนก็หนีเอาตัวรอด เป็นคำสัญญากันอย่างนี้

พึงเห็นได้ตามคำอธิบาย ที่เขียนเป็นตัวอย่างไว้ว่า โจรจันทร์ธานีชำนาญ
 การโจรกรรมมาก ถ้าหากโจรกรรมเป็นศาสตร์อันหนึ่ง ความรู้ของโจรจันทร์ก็
 ถึงภูมิศาสตราจารย์ เพราะฉะนั้นพอพูดกันได้วันหนึ่ง ฉันก็ติดใจ นึกอยากจะ
 รู้กระบวนการของโจรต่อไปให้สิ้นเชิง แต่นั้นถึงเวลาเย็นฉันลงไปนั่งเล่นที่สนามหญ้า
 ก็ให้เบิกตัวโจรจันทร์มาถามต่อมาอีกหลายวันจึงค้นกัน ฉันเลยถามต่อไปว่า
 เพราะเหตุใดแกจึงรับเป็นโจร โจรจันทร์ตอบว่าเดิมก็ตั้งใจจะไม่รับ ถ้าข้าราชการ
 เมืองปทุมธานีก็เห็นจะไม่ได้ความจากตัวแก แต่ใจมาอ่อนเสียที่เอามาชำระต่างเมือง
 ตั้งแต่งจากรถไฟแลหาพวกพ้อง แม้แต่ใครที่เคยรู้จักหน้าสักคนหนึ่งก็ไม่มี
 เหลือแต่ตัวคนเดียวก็เปลี่ยวใจ เมื่ออยู่ในเรือนจำพบปะนักโทษถามถึงพรรคพวก
 ที่ถูกจับมา เขาบอกว่ารับเป็นสัจหมดแล้ว ก็ยิ่งครั้นคร้าม แต่อย่างอื่นไม่ทำให้

ท้อใจเหมือนวิธีชำระของเจ้าคุณเทศา ถามว่าท่านชำระอย่างไร โจรจันทร์เล่าว่า เวลา ร่ายยามหนึ่ง ท่านเอาตัวไปที่ศาลอำเภอ ตัวท่านนั่งเก้าอี้อยู่ที่โต๊ะกับข้าราชการ อีกสองสามคน ท่านเรียกตัวเข้าไปนั่งที่ข้างเก้าอี้ของท่านแล้วถามถึงเรื่องที่เป็นไป ปล้น แกปฏิเสธว่าไม่ได้รู้เห็นด้วย ท่านก็หัวเราะแล้วว่า “คิดดูเสียให้ดีเถิด พวกฟ้องเขาก็รับหมดแล้ว” ท่านว่าแต่เท่านั้นแล้วก็หันไปพูดกับพวกข้าราชการ ถึงการงานอย่างอื่น ๆ และสูบบุหรี่กินน้ำร้อนไปพลาง ให้แก่นั่งคอยอยู่นาน จึงหันกลับไปถามอีกว่า “จะว่าอย่างไร” แกปฏิเสธ ท่านก็หัวเราะว่า “คิดเสียให้ดี” แล้วหันไปพูดกับข้าราชการให้แก่นั่งคอยอีกนาน ๆ หันมาถามยังนั้นอีกแกปฏิเสธ ท่านก็หัวเราะแล้วบอกให้คิดให้ดีอีก เวียนตามอยู่แต่อย่างนั้นหลายพักจนเวลา สัก ๕ โมงจึงเลิกชำระ ถึงวันที่ ๒ พอร่ายยามหนึ่งท่านก็เอาตัวไปชำระอีก พอได้ยิน ท่านถามเหมือนอย่างวันก่อนก็รำคาญใจ ยิ่งถูกถามซ้ำซากก็ยิ่งรำคาญหนักขึ้น แต่ยังแข็งใจปฏิเสธอยู่ได้อีกคืนหนึ่ง พอถึงคืนที่ ๓ ระอาใจเสียแต่เมื่อเขาไป เอาตัวจากเรือนจำ พอเจ้าคุณเทศาตั้งคำถามอย่างเก่าอีกก็เกิดเบื่อเหลือทน เห็นว่าถ้าปฏิเสธท่านก็คงถามเช่นนั้นไปไม่สิ้นสุด นึกว่าไหน ๆ ก็คงไม่พ้นโทษ เพราะพวกเพื่อนรับเป็นสัจหมดแล้ว รับเสียให้รู้แล้วไปดีกว่า จะได้กลับบ้านนอน สิ้นรำคาญ แกจึงรับเป็นสัจในคืนวันที่ ๓ เพราะ “สู้ปัญญาเจ้าคุณเทศาท่าน ไม่ได้”

ในการชำระโจรผู้ร้าย เจ้าพระยาศรีวิชัย ๖ มีวิธีผิดกับคนอื่นหลายอย่าง ท่านเคยบอกกับฉันอย่างหนึ่งว่า ถ้าชำระในถิ่นที่ตัวผู้ร้ายอยู่ ไม่ควรรับเป็นสัจด้วย มันอาจพวกฟ้องของมัน ถ้าเอาไปชำระให้ห่างถิ่นฐาน ได้ความสัจง่ายขึ้น พระยา มหินทรเดชาบุตติ (ใหญ่ ศยามานนท์) ซึ่งต่อมาได้เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑล นครชัยศรี เวลานั้นยังเป็นที่พระยาศรีวิเศษ ยกกระบัตรมณฑลหัวหน้าพนักงาน อัยการ เป็นมือขวาของเจ้าพระยาศรีวิชัย ๖ ในการชำระโจรผู้ร้ายเคยเล่าให้ ฉันฟังว่า เมื่อพวกโจรจันทร์ปล้นบ้านชีปะขาวครั้งนั้น พอรู้ข่าวถึงนครปฐม เจ้าพระยาศรีวิชัย ๖ ก็ให้พระยามหินทร ๖ รีบลงเรือไฟขึ้นไปเมืองสุพรรณ

สั่งว่าให้ไปเอาตัวผู้ใหญ่มานกอน ที่ตำบลบางซอมาซักถามเถิดคงจะได้ความ
พระยมหินทร ฯ ตรงไปเอาตัวผู้ใหญ่มานกอนมาซักไซ้ ก็ให้การรับเป็นสัจว่า
อยู่ในพวกโจรที่ปล้นนั้น ให้การบอกชื่อพวกโจร จึงจับตัวได้โดยมาก พระยา
มหินทร ฯ ไม่เข้าใจว่าเพราะเหตุใดเจ้าพระยาศรีวิชัย ฯ จึงสามารถที่จะจับตัวได้ว่า
ให้ไปเอาตัวผู้ใหญ่มานกอนมาชำระ มีผู้อื่นว่าวิธีของเจ้าพระยาศรีวิชัย ฯ นั้น
เวลาท่านไปเที่ยวไหน ๆ ท่านสืบถามชื่อนักเลงในถิ่นนั้น จดไว้ในสมุดพกเสมอ
ถ้าสามารถจะพบได้ก็คิดอ่านรู้จักตัวด้วย แล้วสืบถามเรื่องประวัติของพวกนักเลง
จากคนร่วมถิ่นที่เป็นนักโทษติดอยู่ในเรือนจำจึงรู้แหล่งของพวกโจรในตำบลต่าง ๆ
ท่านยังมีผู้ช่วยอย่างเป็นทางการอีกคนหนึ่งคือ พระพุทธเกษตรานุรักษ์
(โพธิ์) เมื่อยังเป็นหลวงชัยอาญาพะท่ามะรงเรือนจำเมืองนครปฐม เป็นผู้ม
คุณวุฒิอย่างแปลกประหลาดในกระบวนบังคับบัญชา ไม่คร่ำครึแต่สามารถให้
นักโทษรักด้วยกลัวด้วย เรียกหลวงชัยอาญาว่า “คุณพ่อ” ทั้งเรือนจำ จนคน
ภายนอกพิศวง ถึงกล่าวกันว่าหลวงชัยอาญาอาจจะจ่ายนักโทษไปทำงานได้ด้วย
ไม่ต้องมีผู้คุม เพราะแกรู้จักผูกใจนักโทษมิให้หนี ฉันทเคยถามตัวแกเองว่า ทำ
อย่างไรนักโทษที่แจกจ่ายจึงไม่หนี แกบอกว่านักโทษมี ๒ ชนิด ชนิดที่จะหนีถ้ามี
โอกาสเมื่อใดมันคงหนี ชนิดนั้นจ่ายออกนอกตะรางไม่ได้ แต่นักโทษอีกชนิดหนึ่ง
ใจยังรักดีคือพวกที่จะต้องติดไม่นานนักหรือพวกที่ใกล้จะถึงเวลาพ้นโทษ ชนิดนี้
สั่งสอนได้ ถึงในพวกนี้แกก็เลือกจ่ายไปโดยลำพังแต่คนที่เชื่อใจได้ว่าจะไม่หนี
แกไม่มีวิธีอย่างไรที่จะเปลี่ยนอุปนิสัยของพวกมันได้ ฉันทได้ฟังอธิบายของแก
ก็เข้าใจว่าความสามารถของแกอยู่ที่รู้จักคาดใจนักโทษเป็นสำคัญ ที่แกเป็นกำลัง
ของเจ้าพระยาศรีวิชัย ฯ นั้น อยู่ในการสืบเรื่องโจรผู้ร้ายจากความรู้ของพวกนักโทษ
อย่างหนึ่ง กับปลอมผู้ร้ายให้รับเป็นสัจอย่างหนึ่ง ดูเหมือนแกจะมีนักโทษที่
ฝึกหัดไว้สำหรับให้อยู่ปะปนกับโจรผู้ร้ายที่แรกจับได้ ค่อยพูดจาเกลี้ยกล่อม
ให้รับเป็นสัจ ดังเห็นได้ในคำที่โจรจันทร์เล่า หลวงชัยอาญา (โพธิ์) เป็นทั้ง
พะท่ามะรงและเป็นครูของพะท่ามะรงในเรือนจำอื่น ซึ่งฉันทสั่งให้ส่งไปศึกษา

จากมณฑลต่าง ๆ อยู่ในตำแหน่งจนแก่ชราขอลาออก จึงได้เลื่อนเป็นที่พระพุท-
 เกษตรานุรักษ์ตำแหน่งเจ้ากรมรักษาพระปฐมเจดีย์มาจนถึงแก่กรรม

ฉันได้ฟังอธิบายของโจรจันทร์ ถึงกระบวนการโจรกรรมต่าง ๆ คิดเห็นว่า
 โจรกรรมเป็นของมีจริงคล้ายกับเป็นวิชาอย่างหนึ่ง มิใช่เป็นแต่คำสำหรับเรียกกัน
 โดยโวหาร หากเป็นวิชาสำหรับทำความชั่ว สาธุชนไม่เอาใจใส่ที่จะรู้ จึงรู้กันแต่
 ในพวกโจรผู้ร้าย ว่าที่จริง ถ้าสาธุชนรู้ไว้บ้างก็จะเป็นประโยชน์ เช่น พนักงาน
 ปราบปรามโจรผู้ร้ายก็จะารู้เท่าโจร หรือเป็นคดีหอบติดก็จะรู้จักป้องกันทรัพย์
 สมบัติของตน ตัวฉันมีโอกาสที่จะพบปะกับศาสตราจารย์โจรกรรม น่าจะ
 ลองเขียนให้ความรู้เรื่องโจรกรรมเป็นประโยชน์แก่เจ้าหน้าที่ปราบโจรผู้ร้าย ตาม
 หัวเมืองตลอดจนพวกเจ้าทรัพย์ คิดเห็นเช่นนั้นจึงเรียกโจรจันทร์มาถามอีกครั้ง
 หนึ่ง ตามครั้งนี้ฉันเอาระดาษดินสอ จดคำอธิบายและบอกโจรจันทร์ให้รู้ว่าฉัน
 จะแต่งหนังสือเรื่องโจรกรรม ถ้าบอกให้ฉันผิดจริง ฉันจะกราบบังคมทูลขอให้
 พ้นโทษเป็นบำเหน็จ โจรจันทร์ก็ยินดีรับชี้แจงให้ความประสงค์และให้สัญญาว่า
 ถ้าพ้นโทษจะทิ้งความชั่วไม่เป็นโจรผู้ร้ายต่อไปจนตลอดชีวิต ฉันจึงเขียนเรื่อง
 โจรกรรมอย่างพิสดารจนสำเร็จ แล้วให้พิมพ์เป็นเล่มสมุด เรียกชื่อว่า “สนทนา
 กับผู้ร้ายปล้น” เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ นั้น แต่พอหนังสือนั้นปรากฏคนก็ชอบอ่าน
 กันแพร่หลาย ถึงต้องพิมพ์ซ้ำหลายครั้ง เพราะยังไม่เคยมีใครเคยรู้เรื่องโจรกรรม
 ชัดเจนเหมือนอย่างพรรณนาในหนังสือเรื่องสนทนากับผู้ร้ายปล้นมาแต่ก่อน

ส่วนตัวโจรจันทร์นั้น ฉันก็กราบบังคมทูลขอพระราชทานโทษด้วยยก
 ความชอบที่ได้ชี้แจงกระบวนการโจรกรรมให้เป็นประโยชน์แก่การปราบปรามโจร
 ผู้ร้าย เมื่อได้รับพระราชทานโทษแล้ว โจรจันทร์ไม่ประสงค์จะกลับไปอยู่เมือง
 ปทุมธานี ขออยู่รับใช้สอยที่เมืองนครปฐมต่อไป เจ้าพระยาศรัวิชัย ฯ ว่าพวกโจร
 ปล้นเช่นนายจันทร์ยังถือสัจ ถ้ารับกลับใจแล้วพอไว้วางใจได้ ไม่เหมือนพวกขโมย
 ที่ล้วงลักตัดข่องย่องเบา ท่านเห็นฉันคุ้นเคยจนชอบนายจันทร์ จะให้เป็นพนักงาน
 เฝ้าเรือน “บังกาโล” ที่ฉันพัก ฉันก็ไม่รังเกียจ นายจันทร์ได้ตำแหน่งทำงาน

ก็ให้ครอบครัวตามไปอยู่เมืองนครปฐม เมียไปตั้งร้านขายของ มีลูกชายคนหนึ่ง
เพื่องุ่นหนุ่ม เอาไปให้เจ้าพระยาศรีวิชัย ๖ ผูกหัดใช้ราชการ แต่นั่นก็อยู่เป็น
สุขสืบมาทั้งครัวเรือน

ในสมัยนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรงพระยศเป็น
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช โปรดเสด็จประพาสเมืองนครปฐมเนื่อง ๆ เมื่อยังไม่
ได้สร้างวังใหม่ เสด็จไปประทับที่เรือนบังกลาโลของฉันทเป็นนิจ ทรงทราบว่า
นายจันทรคนรักษาเรือนเคยเป็นนายโจร ตรัสเรียกไปทรงไต่ถาม ให้เล่าเรื่อง
โจรกรรมถวายจนทรงคุ้นเคย ถึงสมัยเมื่อเสวยราชย์แล้ว เวลาเสด็จออกไปเมือง
นครปฐม พบนายจันทรก็ตรัสทักด้วยทรงพระกรุณา แม้พวกข้าราชการในราชสำนัก
หรือไปรับราชการ ณ เมืองนครปฐม ก็รู้จักนายจันทรทุกคน ไม่มีใครเกลียด
ชัง แม้พลเมืองสามัญไปรับจ้างเฝ้าเรือนบังกลาโล ก็เห็นจะไม่มีใครนำพานัก
นายจันทรเป็นผู้เฝ้าเรือนบังกลาโลมากกว่า ๒๐ ปี จนเกษราทำงานไม่ไหวจึง
ออกจากหน้าที่ เมื่อฉันทเขียนนิทานนี้ได้ยินว่า “โจรจันทร” ยังอยู่ที่เมืองนครปฐม
อายุกว่า ๘๐ ปีแล้ว

นิทานที่ ๖

เรื่องตั้งโรงพยาบาล

มีเรื่องเกร็ดที่ฉันได้รู้เห็นในสมัยเมื่อมีหน้าที่เกี่ยวข้องกับการรักษาพยาบาล และป้องกันความไข้เจ็บมาแต่ก่อนหลายเรื่อง แต่เป็นเรื่องที่อยู่ในการที่ไม่ปรากฏจดหมายเหตุ ถ้าไม่มีใครเขียนลงไว้ เมื่อหมดตัวผู้รู้ก็จะเลยสูญเสีย จึงเอามาเขียนเล่าในนิทานนี้ แต่เป็นเรื่องยาวจึงแยกเป็นนิทาน ๒ เรื่อง เล่าเรื่องในสมัยเมื่อก่อนฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเรียกว่า “เรื่องตั้งโรงพยาบาล” เรื่องหนึ่ง แล้วเล่าเรื่องในสมัยจัดการป้องกันความไข้เจ็บ เมื่อฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว เรียกว่า “เรื่องอนามัย” ต่อไปอีกเรื่องหนึ่ง

(๑)

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะให้มิมีโรงพยาบาลขึ้นในบ้านเมืองสมกับเป็นประเทศที่รุ่งเรือง ทรงตั้งกรรมการคณะหนึ่งเมื่อวันที่ ๒๒ มีนาคม ให้เป็นพนักงานจัดการตั้งโรงพยาบาลตามพระราชประสงค์ ผู้ซึ่งเป็นกรรมการรวม ๙ คนด้วยกันคือ

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสิริรัชสังกาศ เป็นนายก ๑

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ๑

พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์ ๑

พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนวงษ์ (กรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์) ๑

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ๑

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ๑

พระยาโชฎีกราชเศรษฐี (เสถียร ดันสกุล โชติกเสถียร) ๑

เจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดี (บุศ เพ็ญกุล) ๑

ดอกเตอร์ ปีเตอร์ เคาแวน แพทย์ประจำพระองค์ ๑

กรรมการประชุมปรึกษากัน เห็นว่าโรงพยาบาลเป็นของใหม่ แรกจะมีขึ้นควรตั้งแต่แห่งเดียวก่อน เมื่อจัดการรักษาพยาบาลให้คนทั้งหลายเห็นคุณของโรงพยาบาลประจักษ์ใจแล้วจึงคิดขยายการตั้งโรงพยาบาลให้แพร่หลายออกไปในชั้นต้น จึงกราบทูลขอแบ่งที่วังหลังข้างตอนใต้ อันเป็นที่หลวงร้างอยู่ทางปากธนบุรี สร้างโรงพยาบาลขึ้นในที่นั้น แล้วซื้อที่ริมน้ำข้างเหนือโรงเรียน (แหล่มโคล) ของมิชชันนารีอเมริกันทำท่าที่ขึ้นไปยังโรงพยาบาล เดิมเรียกว่า “โรงพยาบาลวังหลัง” เป็นโรงพยาบาลหลวงแรกมีในเมืองไทย

(๒)

ในการตั้งโรงพยาบาลนั้น กรรมการสมมติให้พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ (จะเรียกต่อไปโดยสะดวกแต่ว่าพระองค์ศรี ๖) กับตัวฉันเป็นผู้ทำงาน เช่นเป็นอนุกรรมการด้วยกัน ๒ คน แบ่งหน้าที่กัน ตัวฉันเป็นพนักงานก่อสร้าง พระองค์ศรี ๖ เป็นพนักงานจัดการภายในโรงพยาบาล ความประสงค์ของกรรมการในชั้นนี้ จะให้มีโรงพยาบาลพร้อมด้วยพนักงานรักษาพยาบาลและคนไข้อยู่ในโรงพยาบาลบ้างแล้ว จึงจะเชิญเสด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ทรงทำพิธีเปิดโรงพยาบาล พระองค์ศรี ๖ กับฉันจึงต้องพบปะปรึกษาหารือเห็นการที่ทำนั้นด้วยกันเสมอ

การแผนกที่ฉันทำมีจำกัดอยู่ที่เงินทุนที่จะใช้มีน้อย การก่อสร้างจึงทำแต่พอให้ตั้งเป็นโรงพยาบาลได้ ว่าโดยย่อคือรื้ออิฐปูนกำแพงวังหลังก่อกำแพง และปลูกถนนในบริเวณโรงพยาบาลอย่างหนึ่ง ซื่อที่ทำทำโรงพยาบาลอย่างหนึ่ง นอกจากนั้นก็ให้ไปรื้อเรือนไม้หลังใหญ่ของพระไชยบูรณ์ (อิม) ซึ่งตกเป็นของหลวงพระราชทานให้อามาปลูกเป็นที่ว่าการรวมกับที่ผสมยาหลังหนึ่ง และปลูกเรือนผู้ดูแลโรงพยาบาล กับโรงครัวโรงรับแถวที่อยู่ของคนใช้ที่ริมน้ำหมูหนึ่ง ปลูก

โรงพยาบาลด้วยเครื่องมือมาจาก ๔ หลัง พอคนไข้อยู่ได้สัก ๕๐ คนอย่างหนึ่ง การก่อสร้างขั้นต้นว่าตามที่ยังจำได้ดูเหมือนจะเพียงเท่านั้น ไม่ยากลำบากอันใด แต่การในแผนกของพระองค์ศรี ๖ มีความลำบากมากแต่ต้นหลายอย่างดังจะพรรณนาต่อไป ซึ่งคิดดูในเวลานี้อย่างก็น่าจะเห็นขึ้น

(๓)

ความลำบากข้อแรก เริ่มแต่หาหมอประจำโรงพยาบาล ตามความคิดของ กรรมการหมายจะเลือกหมอที่ชำนาญการรักษายาใช้เจ็บจนมีชื่อเสียง ซึ่งมักจะเป็นหมอหลวงโดยมากมาได้รับเงินเดือนเป็นตำแหน่งนายแพทย์และแพทย์รองประจำโรงพยาบาล แต่เมื่อพระองค์ศรี ๖ ไปเที่ยวตรัสชวนหมอหลวง ปรากฏแก่เธอว่าหมอถือตัวกันเป็นต่างพวก ใช้วิธีรักษาและยาที่รักษาโรคร่วมกันแต่ในพวกของตน ซึ่งมักเป็นลูกตัวหรือลูกเขยหรือเป็นศิษย์ของหมอที่เป็นตัวครู ต่างพวกต่างรังเกียจกันตามคำที่พระองค์ศรี ๖ เธอตรัสว่า “ดูราวกับเห็นพวกอื่นว่าไม่เป็นหมอไปเสียทั้งนั้น”

ฉันทูลถามว่า “ถ้าเช่นนั้น เอาตำราหมอของหลวงใช้เป็นหลักสำหรับโรงพยาบาลไม่ได้หรือ”

เธอตรัสว่า “ได้ลองถามดูแล้ว แต่คนต่างก็บอกว่าตำราหลวงนั้นใช้เป็นหลักไม่ได้จริง อ้างเป็นอุทาหรณ์ดังเช่นตำรายาว่าเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ประชุมหมอหลวงแต่งตำรายาที่จารึก ณ วัดพระเชตุพน ๖ หมอหลวงต่างคนก็ปิดพรางตำรายาของตนเสียไม่ได้ไปลงในตำราหลวง คงมีแต่ตำราที่แต่งไว้แต่อย่างยออย่างบรมโบราณอันใคร ๆ ก็รู้ด้วยกันหมด แต่วิธีรักษาและยาที่ใช้ในปัจจุบันหาไม่มี”

เมื่อไม่สามารถจะให้หมอร่วมมือกันได้เช่นนั้น กรรมการก็ต้องให้พระองค์ศรี ๖ หาหมอที่มีชื่อเสียง แต่คนหนึ่งเป็นตำแหน่งแพทย์ ส่วนนายแพทย์รองนั้น

ให้นายแพทย์หามา จะเป็นลูกหลานหรือศิษย์ก็ตาม สุดแต่ให้โรงพยาบาลใช้วิธีรักษาไข้และใช้ยาอย่างเดียวกันเป็นสำคัญ พระองค์ศรี ฯ จึงเชิญพระยาประเสริฐศาสตร์ธำรง (หนู) เมื่อยังเป็นที่พระประสิทธิวิทยา เป็นหมอมือชื่อเสียง ทรงคุ้นเคยยิ่งกว่าคนอื่น เป็นตำแหน่งนายแพทย์ใหญ่ประจำโรงพยาบาล ส่วนแพทย์รองนั้นพระยาประเสริฐ ฯ พาหมอมหนุ่ม ๆ ซึ่งเคยเป็นศิษย์มาให้เป็นตำแหน่ง ๒ คน ชื่อว่าหมอกงคนหนึ่ง หมอนิมคนหนึ่ง หมอ ๒ คนนี้มาทำการประจำอยู่ในโรงพยาบาลตั้งแต่ยังหนุ่ม ได้เห็นและรักษาโรคต่าง ๆ อยู่เนืองนิจ ผิดกับหมอเคลยกักคี่ซึ่งได้เห็นไข้ต่อเมื่อเขาหาไปรักษา จึงได้ความชำนาญการรักษายี่เยียวชาญ นานมาหมอกงถึงได้เป็นพระยาพิษณุประสาทเวท และหมอนิมก็ได้เป็นพระยาประเสริฐศาสตร์ธำรง ขึ้นชื่อเสียงนับถือกันว่าเป็นหมอดีทั้ง ๒ คน

(๔)

นอกจากความลำบากเรื่องหาหมอ ยังมีความลำบากด้วยเรื่องหาคนไข้ต่อไป เมื่อมีโรงพยาบาลและมีพนักงานรักษาพยาบาลแล้ว กรรมการให้ประกาศว่าโรงพยาบาลหลวงจะรับรักษาไข้เจ็บให้เป็นทาน ทั้งจะให้คนไข้กินอยู่อย่างสบายเวลาอยู่ในโรงพยาบาล ไม่ต้องเสียเงินขวัญข้าวค่ายาอย่างหนึ่งอย่างใดด้วย แต่อย่างนั้นคนก็ยังไม่วางใจ ไม่มีคนไข้ไปยังโรงพยาบาล คอยอยู่หลายวันเริ่มมีผู้ส่งคนไข้ไปให้รักษา แต่ก็ล้วนเป็นคนไข้อาการเพียบส่งไปเมื่อไม่มีใครรับรักษาแล้ว ไปถึงโรงพยาบาลไม่ช้าก็สิ้นใจ ไม่มีโอกาสจะรักษาให้หายได้ ทำให้โรงพยาบาลกลายเป็นเรือนตายของคนไข้ กรรมการพากันวิตกเกรงจะเสียชื่อโรงพยาบาลจึงปรึกษากันให้เที่ยวหาคนไข้ที่พอจะรักษาหายมาเข้าโรงพยาบาล มีผู้แนะนำว่าพวกคนเป็นโรคมะเร็งตามหน้าแข้ง นั่งขอทานอยู่ที่สะพานหันและแห่งอื่น ๆ ในถนนสำเพ็งมีมาก หมอเคาแวนว่าจะรักษาให้หายได้ไม่ยาก จึงให้ไปรับพวกเป็นมะเร็งเหล่านั้น แต่กลับมีผลผิดพลาด ด้วยพวกคนที่เป็นมะเร็งล้วน

เป็นเจ็ทขอตาน ไม่มีใครยอมไปรักษาตัวที่โรงพยาบาล บอกสัญญาจะรักษาให้หายก็กลับโกธเถียงว่าถ้าแผลหายแล้วจะขอตานเขากินอย่างไรได้ ลงปลายกรรมการต้องขอแรงกันเอง ให้ช่วยชักชวนพวกพี่น้องบ่าวไพร่ของตน ที่ป่วยเจ็บแม้เพียงเล็กน้อย ไปขอยาหรือรักษาตัวที่โรงพยาบาล พอเป็นตัวอย่างแก่มหาชน โดยกระบวนนี้ พอปรากฏว่ามีคนไปรักษาตัวหายเจ็บกลับไปจากโรงพยาบาลก็มีผู้อื่นตามอย่าง ความเชื่อถือโรงพยาบาลจึงค่อยมีขึ้นโดยลำดับมา

(๕)

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๐ ในเวลากำลังสร้างโรงพยาบาลที่วังหลังนั้น ประจวบงานพระเมรุพระราชนานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ที่ท้องสนามหลวง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงกับสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระมารดาของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นั้น ทรงพระราชดำริว่าในงานพระเมรุแต่ก่อน ๆ ได้เคยทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเทือกกุลแก่สาธุชนประโยชน์อย่างอื่นมามากแล้ว ในงานพระเมรุครั้งนั้นจะทรงเทือกกุลแก่โรงพยาบาลที่จัดขึ้นใหม่ และทรงแนะนำแก่ผู้ประสงค์จะช่วยงานพระเมรุให้ช่วยในการตั้งโรงพยาบาลด้วย การสร้างโรงพยาบาลก็สำเร็จด้วยได้รับความอุดหนุนในงานพระเมรุสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ เพราะเหตุนั้นเมื่อสร้างสถานที่และวางระเบียบการสำเร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรงทำพิธีเปิดโรงพยาบาลเมื่อวันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๑ จึงพระราชทานนามโรงพยาบาลว่า “ศิริราชพยาบาล” คนทั้งหลายชอบเรียกกันตามสะดวกปากว่า “โรงพยาบาลศิริราช” แต่นั้นมา เมื่อเปิดโรงพยาบาลศิริราชแล้วก็โปรดให้รวมการพยาบาลตั้งขึ้นเป็นกรมหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๓๑ นั้น เรียกว่า “กรมพยาบาล” ทรงพระกรุณาโปรดให้พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์เป็นตำแหน่งอธิบดี ส่วนกรรมการเมื่อได้จัดการสำเร็จตามรับสั่งแล้วก็เลิกในคราวนั้นด้วย

(๖)

เมื่อวันสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรงทำพิธีเปิดโรงพยาบาลศิริราช
 พยาบาล กรรมการเชิญผู้คนไปมาก พอเห็นว่าตั้งโรงพยาบาลได้สำเร็จก็พากัน
 เลื่อมใส เพราะการบรรเทาทุกข์เพื่อนมนุษย์ ย่อมถือว่าเป็นกุศลกรรมทุกศาสนา
 แต่นั้นมาคนทั้งหลายไม่เลือกว่าชาติใดหรือศาสนาใด ก็มีแก่ใจช่วยโรงพยาบาล
 ด้วยประการต่าง ๆ ยกตัวอย่างดังเช่นเมื่อ ค.ศ. ๑๘๘๗ (พ.ศ. ๒๔๓๐) มีฉลอง
 รัชกาลสมเด็จพระบรมราชินีนาถวิกตอเรียครบ ๕๐ ปี พวกอังกฤษที่อยู่ใน
 กรุงเทพฯ ๖ ประสงค์จะสร้างสิ่งอนุสรณ์เฉลิมพระเกียรติ เขาปรึกษากันเห็นว่า
 ควรจะช่วยสร้างโรงพยาบาลที่รัฐบาลตั้งขึ้นใหม่จึงเรียกร่วมกันส่งเงินมายังกรม
 พยาบาล ขอให้สร้างตึกรับคนไข้ขึ้นในโรงพยาบาลศิริราชหลังหนึ่ง จึงได้สร้าง
 ตึก “วิกตอเรีย” เป็นตึกหลังแรกขึ้นในโรงพยาบาลนั้น ต่อมาในปีนั้นเอง เจ้าภาพ
 งานพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคนารีรัตน์ ทรงศรัทธาบริจาคทรัพย์
 ช่วยสร้างตึกรับคนไข้อีกหลังหนึ่ง ขนาดนามว่า “ตึกเสาวภาคนารีรัตน์” เรียก
 โดยย่อว่า “ตึกเสาวภาค” เริ่มมีตึกขึ้นเป็น ๒ หลัง และยังมีผู้บริจาคทรัพย์
 พอสร้างเรือนไม้สำหรับคนไข้ได้อีกหลายหลัง ผู้ที่เกื้อกูลในการอื่นก็ยังมีต่อมา
 เนื่องนี้จ เลยเกิดประเพณีถือกันว่าโรงพยาบาลเป็นที่ทำบุญแห่งหนึ่ง

เมื่อพระองค์ศรี ๖ ทรงเห็นว่าโรงพยาบาลศิริราชจะเจริญต่อไปได้มั่นคง
 แล้ว ก็ทรงพระดำริขยายการกรมพยาบาลต่อออกไป การที่จัดต่างกันเป็น ๓ อย่าง
 คือปลูกฝีดาษให้เป็นთანแก่ประชาชนอย่างหนึ่ง ตั้งโรงพยาบาลเพิ่มขึ้นที่อื่นอย่าง
 หนึ่ง ตั้งโรงเรียนสอนวิชาแพทย์อย่างหนึ่ง ดังจะพรรณนาเป็นอย่าง ๆ ต่อไป

(๓)

การปลูกฝ้ายนั้น มีเรื่องตำนานปรากฏมาแต่ก่อนว่า ดอกเตอร์บริดเจิล
มิชชันเนอรี่อเมริกันเป็นผู้นำวิชาปลูกฝ้ายเข้ามาสู่เมืองไทยในรัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ.
๒๓๘๓ เดิมส่งพันธุ์หนองฝ้ายที่ทำสำหรับปลูกมาแต่ประเทศอเมริกา ก็ในสมัยนั้น
การคมนาคมระหว่างประเทศยังใช้เรือใบ ไปมากว่าจะถึงกันนานวันมาก เมื่อได้
พันธุ์หนองมาไม่แน่ใจว่าจะยังใช้ได้หรือไม่ กล่าวกันว่าหมอบริดเจิลลองปลูกฝ้าย
ของตนเองก่อน เมื่อฝ้ายขึ้นได้ดังประสงค์จึงเอาหนองฝ้ายจากเมล็ดปลูกที่คนอื่น
ต่อ ๆ กันไป แต่ปลูกเพียงในฤดูหนาวซึ่งอากาศเย็นเหมาะแก่การปลูกฝ้ายยิ่งกว่า
ฤดูอื่น แล้วต้องรอพันธุ์หนองฝ้ายที่จะมาจากอเมริการาวหน้าต่อไป แต่การที่หมอบริดเจิล
ปลูกฝ้ายมีคนเชื่อถือมาแต่แรก แม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงทราบ ก็ทรงพระราชดำริเห็นว่าเป็นประโยชน์ ถึงโปรดให้หมอลงไปหัด
ปลูกฝ้ายต่อหมอบริดเจิลแล้วพระราชทานบำเหน็จแก่หมอบริดเจิลเป็นเงินตรา ๕ ชั่ง
และโปรดให้พิมพ์หมายประกาศเป็นใบปลิว ๑๐,๐๐๐ ฉบับแจกจ่ายชวนชาว
พระนครให้ปลูกฝ้าย หมอบริดเจิลเขียนไว้ในจดหมายเหตุว่า รัฐบาลไทยใช้การ
พิมพ์หนังสือเป็นที่แรกในครั้งนั้น

กรมพยาบาลปลูกฝ้ายก็ต้องใช้วิธีเก่าเช่นพรรณนามาคือส่งพันธุ์หนอง
สำหรับปลูกมาแต่ยุโรป ส่งมาทางไปรษณีย์ถึงเมืองไทยได้ในราว ๒ เดือน เร็ว
กว่ามาจากอเมริกา ใช้โรงพยาบาลศิริราชเป็นสถานที่รับปลูกฝ้าย เมื่อปลูกฝ้ายขึ้นแล้ว
เลือกดูเด็กที่กำลังแข็งแรง จ้างแม่ให้เลี้ยงเด็กนั้นอยู่โรงพยาบาลจนกว่าแผลจะ
แห้ง คราวละสองสามคนเอาหนองฝ้ายที่แผลเด็กเป็นพันธุ์ปลูกให้คนอื่นต่อไปจน
สิ้นฤดูปลูกฝ้าย แต่ผู้ใดจะให้หมอบริดเจิลไปปลูกฝ้ายที่บ้านเรือนของตนเองด้วย
พันธุ์หนองต่างประเทศก็รับปลูก แต่เรียกค่าปลูกเหมือนเช่นหมอลงแขกคักคักอื่น ๆ
ตั้งแต่กรมพยาบาลรับปลูกฝ้ายก็มีคนนิยมมากมาแต่แรก เพราะราษฎรอາจะไป

ปลูกได้โดยง่าย ผู้มีทรัพย์สินก็ชอบให้หมอโรงพยาบาลไปปลูกผี เพราะเห็นเป็นผู้
ชำนาญและเชื่อว่าได้พันธุ์หนองผีที่ดีไว้ใจได้

(๘)

เรื่องตั้งโรงพยาบาลที่อื่นต่อไปนั้น ก็อยู่ในวงในความคิดของกรรมการมา
แต่เดิม แต่เมื่อตั้งกรมพยาบาลแล้ว มีเหตุอย่างหนึ่งเตือนให้รีบจัด ด้วยมีผู้ขอส่ง
คนเสียจริตให้โรงพยาบาลรักษาเนื่อง ๆ จะรับรักษาในโรงพยาบาลศิริราชก็ไม่ได้
จะบอกปิดไม่รับรักษาคคนเสียจริตก็เห็นขัดกับหน้าที่กรมพยาบาล จึงคิดจะตั้ง
โรงพยาบาลรักษาคคนเสียจริต การที่ตั้งโรงพยาบาลเพิ่มเติม ไม่ยากเหมือนเมื่อตั้ง
โรงพยาบาลศิริราช เพราะได้ตั้งแบบแผนการในโรงพยาบาลแล้ว หมอและพนักงาน
ก็มีอยู่ในโรงพยาบาลศิริราชพอที่จะแบ่งไปประจำโรงพยาบาลอื่นได้ ความลำบาก
มีอยู่แต่เงินทุนไม่มีพอที่จะปลูกสร้างเป็นโรงพยาบาลขึ้นใหม่ จึงกราบทูลขอบ้าน
ที่เป็นของหลวงเช่นบ้านเจ้าภาษี นายอากรตีใช้หนี้หลวงเป็นต้น มาแก้ไขเป็น
โรงพยาบาล โรงพยาบาลที่ตั้งเพิ่มขึ้นครั้งนั้น ๕ แห่ง คือ

ได้ตึกบ้านพระยาภักดีภักทธากร (เจ้าสัวเกงซัว) ที่ปากคลองสาน ตั้งเป็น
โรงพยาบาลคนเสียจริตแห่งหนึ่ง

ได้ตึกบ้านอากรตา ที่ริมคลองคูพระนครตรงวังบูรพาภิรมย์ ตั้งเป็นโรง-
พยาบาลสามัญเรียกว่า “โรงพยาบาลบูรพา” แห่งหนึ่ง

ได้บ้านหลวงที่ปากถนนสี่ลมติดกับถนนเจริญกรุงซึ่งหมอเฮล์ได้รับอนุญาต
ใช้เป็นที่พักพยาบาลฝรั่งอย่าง Nursing Home โอนมาเป็นของกรมพยาบาลแห่ง
หนึ่ง

สร้างโรงพยาบาลใหม่ที่ปากถนนหลวงตรงกับวัดเทพศิรินทราวาส ด้วย
ใช้เรือนไม้สองชั้น ของพระราชทานครั้งพระเมรุสมเด็จพระเจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์

เป็นที่ว่าการ และปลูกเรือนไม้รับคนไข้เช่นเดียวกับโรงพยาบาลศิริราชแห่งหนึ่ง เรียกว่า “โรงพยาบาลเทพศิรินทร์” แห่งหนึ่ง

ถึงตอนนี้คนทั้งหลายเห็นคุณของโรงพยาบาลแล้ว พอเปิดโรงพยาบาล ที่ไหนก็มีคนไข้ไปให้รักษา ไม่ต้องชวนชวนหาคนไข้เหมือนแต่แรก

(๘)

การตั้งโรงเรียนสอนวิชาแพทย์นั้น เดิมมีความประสงค์สองอย่าง คือ จะหาหมอสำหรับประจำโรงพยาบาลต่อไป มิให้ต้องลำบากเหมือนเมื่อแรกตั้ง โรงพยาบาลตั้งพรรณามาแล้วอย่างหนึ่ง ด้วยเห็นว่าหมอไทยแต่ก่อนมาเรียน รักษาโรคแต่ด้วยวิธีไสยา ไม่ได้เรียนวิธีรักษาด้วยตัดผ่า (Surgery) จะเพิ่ม วิชาขึ้นแก่หมอไทย จึงให้สร้างตึกตั้งโรงเรียนขึ้นที่ริมแม่น้ำหน้าโรงพยาบาล ศิริราช เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ รับนักเรียนที่สมัครจะเรียนวิชาแพทย์ ให้เรียนวิชา รักษาไข้และไสยาไทยที่ในโรงพยาบาลศิริราช ให้ดอกเตอร์ยอชแมกฟาแลนด์ หมออเมริกัน (ภายหลังได้เป็นที่พระอาจารย์ทศม) ซึ่งสามารถสอนด้วยภาษาไทย ได้เป็นครูสอนวิธีตัดผ่าและยาฝรั่ง แต่โรงเรียนนั้นยังไม่เห็นผลในสมัยของ พระองค์ศรี ๖ และสมัยเมื่อฉันรับราชการต่อมาจน พ.ศ. ๒๔๓๖ ในสมัยเมื่อ กรมพยาบาลขึ้นอยู่ในเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ นักเรียนจึงมีความรู้จบหลักสูตรสอบ วิชาได้ประกาศนียบัตร เรียกกันว่า “หมอประกาศนียบัตร” เป็นครั้งแรกมี ๔ คน บางคนกรมพยาบาลให้เป็นหมอประจำโรงพยาบาล นอกจากนั้นไปเที่ยวรับรักษา ไข้เจ็บเป็นหมอเคลยศักดิ์โดยลำพังตน

แต่ผลของโรงเรียนวิชาแพทย์ในชั้นแรกไม่เป็นประโยชน์ได้ดังหวัง เพราะ คนทั้งหลายยังเชื่อถือแต่หมอที่เป็นลูกศิษย์ของหมอมือชื่อเสียงอยู่อย่างเดิม หมอ ประกาศนียบัตรเที่ยวรักษาไข้เจ็บหาผลประโยชน์ไม่พอเลี้ยงชีพ ต้องไปหาการ อื่นทำช่วยเลี้ยงตัว บางคนถึงทั้งวิชาแพทย์ไปหาเลี้ยงชีพด้วยการอย่างอื่นก็มี

เลยเป็นผลร้ายไปถึงโรงเรียน ด้วยมีคนสมัครเป็นนักเรียนแพทย์น้อยลงกว่าแต่ก่อน โรงเรียนแพทย์มาพินความลำบากได้เมื่อกระทรวงมหาดไทยมีเหตุดังจะเล่าในนิทานเรื่องอนามัย เลือกลงเอาแต่หมอประกาศนียบัตรตั้งเป็นแพทย์ประจำหัวเมือง และต่อมาเมื่อกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชทรงจัดการทหารบกก็เลือกเอาแต่หมอประกาศนียบัตรตั้งเป็นแพทย์ทหาร เพราะรู้วิชาดีผ่ารักษาแผลอาวุธ แต่นั่นคนก็สมัครเรียนวิชาแพทย์มากขึ้น โรงเรียนแพทย์จึงกลับรุ่งเรืองเป็นลำดับมา จนกลายเป็นราชแพทยาลัย

(๑๐)

ได้กล่าวมาข้างต้นว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งกรรมการ ๙ คน ให้จัดการตั้งโรงพยาบาล และกรรมการได้สมมติให้พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์กับตัวฉันเป็นผู้ทำการด้วยกัน ๒ คน ตัวฉันเป็นพนักงานก่อสร้าง อันเป็นงานชั่วคราวไม่ยากลำบากอันใด พอสร้างโรงพยาบาลสำเร็จก็เสร็จธุระของฉัน แต่พระองค์ศรี ๖ เป็นพนักงานจัดการภายในโรงพยาบาล อันเป็นงานประจำมีความลำบากมาแต่แรก ตั้งแต่หาหมอและหาคนไข้เป็นต้นตั้งพรรณนามาแล้ว เมื่อตั้งโรงพยาบาลขึ้นแล้ว งานในหน้าที่ของพระองค์ศรี ๖ ก็ยิ่งมากขึ้นเป็นลำดับมา พระองค์ศรี ๖ ทรงสามารถจัดการภายในโรงพยาบาลให้เจริญมาจนตั้งโรงพยาบาลได้สำเร็จ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เธอเป็นอธิบดีกรมพยาบาลแต่แรกตั้งกรมขึ้น

แต่พระองค์ศรี ๖ มีหน้าที่ราชการอย่างอื่นอีก คือเป็นอธิบดีอำนวยการหนังสือพิมพ์ราชการกิจจานุเบกษาอย่างหนึ่ง และเป็นตำแหน่งราชเลขาธุการในพระองค์ด้วยอีกตำแหน่งหนึ่ง มาตั้งแต่เมื่อก่อนเป็นกรรมการตั้งโรงพยาบาล หน้าที่ราชเลขาธุการในพระองค์ต้องเข้าไปเขียนร่างพระราชหัตถเลขาและพระราช-

นิพนธ์ตามตรัสบอกเสมอทุกคืน ครั้นมาเป็นอธิบดีกรมพยาบาล เวลาเช้าเธอต้องเสด็จไปทำการที่โรงพยาบาล ถึงกลางวันต้องเสด็จไปยังสำนักงานหนังสือราชกิจจานุเบกษา เวลาค่ำยังต้องเข้าไปเขียนร่างรับสั่งทุกคืน ส่วนพระองค์ของพระองค์ศรี ๖ นั้น แม้เวลาเป็นปกติก็แบบบางอยู่แล้ว เมื่อมาต้องทำงานหนักขึ้นและเวลาที่จะผ่อนพักบำรุงพระองค์น้อยลงกว่าแต่ก่อน ในไม่ช้าเท่าใด พระอนามัยก็ทรุดโทรมลง พอฉันสังเกตเห็นก็ได้เคยทูลตักเตือนแต่แรกว่าเธอทำราชการเกินพระกำลังนัก ควรจะคิดแบ่งเบาถวายเวนคืนหน้าที่เขียนพระราชนิพนธ์ซึ่งผู้อื่นทำแทนได้ไม่ยาก เอาพระกำลังและเวลาไปทำการกรมพยาบาลถวายแต่อย่างเดียว เจ้าพี่เจ้าน้องพระองค์อื่นก็ทรงตักเตือนอย่างนั้น แต่เธอไม่ฟัง ตรัสว่าถ้าพระเจ้าอยู่หัวยังทรงให้อยู่ตราบใด เธอจะไม่ทิ้งพระเจ้าอยู่หัวด้วยเห็นแก่พระองค์เองเป็นอันขาด เธอฝันพระกำลังทำราชการมาจนประจวบลง หมอตรวจก็ปรากฏว่า พระบิพผาสะพิกการเป็นวัณโรคภายใน (น่าสงสัยว่าจะเริ่มเป็นมานานแล้วมากำเริบขึ้นเมื่อต้องทำงานหนัก) สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงทราบก็ตกพระทัย ออกพระโอษฐ์ว่า “ไม่รู้เลยว่าใช้ศรีเกินกำลัง” แต่ส่วนพระองค์ศรี ๖ เองเวลานั้นคำหนักที่วังของเธอยังไม่ได้สร้างเธอยังประทับอยู่แพจอดที่บางยี่ขัน พอรู้พระองค์ว่าประชวรเป็นวัณโรค ก็ย้ายไปประทับรักษาพระองค์อยู่ที่ตึกเสาวภาคในโรงพยาบาลศิริราช ใครชวนให้ไปรักษาพระองค์ที่อื่นก็ไม่ยอม เธอเคยตรัสแก่ฉันว่า ถ้ารักษาไม่หายก็อยากจะตายในโรงพยาบาล คิดดูก็ชอบกล ถ้าเป็นผู้อื่นก็เห็นจะไม่อยากไปอยู่ในที่คนเจ็บคนตายเช่นโรงพยาบาล คงเป็นเพราะพระหฤทัยเธอรักโรงพยาบาล เปรียบเหมือนเช่นรักลูกที่เธอได้ให้เกิดและเลี้ยงมาเอง จึงไม่รังเกียจและถึงปลงพระหฤทัยอยากจะสิ้นพระชนม์ในโรงพยาบาลเช่นนั้น ก็ไม่มีใครขึ้นพระทัย แม้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จไปเยี่ยมที่โรงพยาบาล พระญาติและมิตรก็พากันไปช่วยรักษาพยาบาลไม่ขาด มาจนกระทั่งสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๒ พระชนมายุเพียง ๒๗ ปีได้เป็นอธิบดีกรมพยาบาลอยู่ไม่ถึง ๒ ปี

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงสงสารจอมมารดาเหม ซึ่งมีพระเจ้าลูกเธอ แต่พระองค์ศรี ฯ พระองค์เดียว กับทั้งหม่อมเจ้าโอรสธิดาของพระองค์ศรี ฯ ซึ่งเป็นกำพร้าแต่ยังเล็กอยู่ทั้ง ๒ องค์ จึงทรงพระกรุณาโปรดตั้งเจ้าจอมมารดาเหม ให้เป็นที่ท้าวสมศักดิ์รับพระราชทานเบี้ยหวัดเป็นบ้านาญ และโปรดให้รับหม่อม เจ้าหญิงสุรางค์ศรีไปทรงชุบเลี้ยงที่ในพระบรมมหาราชวัง แต่หม่อมเจ้าชาย ปิยสรรพางค์นั้น กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงรับไปเลี้ยงตามที่ได้สัญญาไว้ กับพระองค์ศรี ฯ จนเจริญพระชนม์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงโปรดส่งให้ไปศึกษา ในยุโรป เมื่อพระองค์ศรี ฯ สิ้นพระชนม์ แม้นคนทั้งหลายอื่นภายนอกตลอดจน คนไข้ที่เคยไปรักษาตัวที่โรงพยาบาล บรรดาได้เคยรู้พระคุณวุฒิมาแต่ก่อนก็พากัน เสียหายทั่วไปไม่เลือกหน้า

มีเรื่องเนื่องกับพระประวัติของพระองค์ศรี ฯ อยู่เรื่องหนึ่ง ในเวลานี้ ดูเหมือนจะรู้อยู่แต่ตัวฉันคนเดียว ด้วยเป็นเรื่องเนื่องในเรื่องประวัติของฉันด้วย จะเขียนลงไว้มิให้สูญไปเสีย ประเพณีแต่ก่อนเมื่อพระเจ้าอยู่หัวจะทรงตั้งเจ้านาย พระองค์ใดให้เป็นกรม อาลักษณ์เป็นพนักงานคิดนามกรม เมื่อครั้งตัวฉันจะรับ กรม พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เห็นว่าฉันรับราชการทหาร จึงคิดนามกรมว่า กรมหมื่นจตุรคงศรีสุทนต์ นามหนึ่ง ว่ากรมหมื่นดำรงราชานุกาภ นามหนึ่ง ถวายทรงเลือก สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรดนามหลัง แต่ ทรงปรารภถึงคำ “กาภ” ที่ลงท้ายว่าเมื่อถึงนามกรมของพระองค์ศรี ฯ ซึ่งเป็น เจ้าน้องต่อตัวฉันจะหาคำรับสัมผัสให้คล้องกันได้ยาก พระยาศรีสุนทร ฯ กราบทูล รับประกันว่าจะหาให้ได้ จึงทรงรับฉันเป็นกรมหมื่นดำรงราชานุกาภ พระยาศรี-สุนทร ฯ กราบทูลรับแล้วไม่สนใจคิดนามกรมสำหรับพระองค์ศรี ฯ ขึ้นสำรอง ไว้ว่า “กรมหมื่นศุภกาพย์กวีการ” เพราะเธอทรงชำนาญการบทกลอนภาษาไทย แต่ลักษณะพิธีรับกรมในสมัยนั้น พระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปพระราชทานพระ-สุพรรณบัตรที่วังเจ้านาย คือต้องสร้างวังก่อนแล้วจึงรับกรม พระองค์ศรี ฯ ด่วน สิ้นพระชนม์เสียแต่ยังไม่ได้สร้างวัง จึงมิได้เป็นกรม นามกรมที่พระยาศรีสุนทร

โวหารคิดไว้ก็เลยสูญ เมื่อโปรดให้พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตเจ้าน้องต่างพระองค์ศรี ๖ ไปรับกรม พระยาศรีสุนทรโวหารคิดพระนามใหม่ว่า “กรมหมื่นพิทยลาภพฤธิตา” ก็ล้มล้มคำ “ภาพ” ได้ไม่ขัดข้อง

(๑๑)

เมื่อพระองค์เจ้าศรีเสาวภาถึงสิ้นพระชนม์ ประจวบกับเวลาตั้งกระทรวงธรรมการ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้รวมกรมพยาบาลเข้าเป็นส่วนหนึ่งในกระทรวงธรรมการซึ่งตัวฉันเป็นอธิบดี ฉันจึงได้ว่ากรมพยาบาลต่อพระองค์ศรี ๖ มา แต่ผิดกันเป็นข้อสำคัญอย่างหนึ่ง ด้วยฉันต้องบังคับบัญชาการกรมต่าง ๆ ซึ่งรวมอยู่ในกระทรวงธรรมการ ไม่มีเวลาจะไปดูแลกรมพยาบาลได้มากเหมือนพระองค์ศรี ๖ จึงต้องกราบทูลขอให้พระยาไกรโกษา (เทศ) เป็นอธิบดีผู้รักษากรมพยาบาล ตัวฉันเป็นแต่ผู้ติดการต่าง ๆ ที่จะให้จัดและไปตรวจการงานเองเป็นครั้งคราว เช่นไปตามโรงพยาบาลทุกแห่งสัปดาห์ละครั้งหนึ่งเป็นต้น การกรมพยาบาลที่จัดในสมัยเมื่อขึ้นอยู่กับฉัน ก็ล้วนแต่จัดการต่าง ๆ ที่พระองค์ศรี ๖ ได้ทรงเริ่มจัดไว้ให้สำเร็จไปทุกอย่าง มีการจัดใหม่ในสมัยของฉันแต่เรื่องวิธีพยาบาลคนคลอดลูก ดังจะพรรณนาต่อไป

(๑๒)

เมื่อจะเล่าถึงเรื่องแก่วิธีพยาบาลคนคลอดลูก ต้องกล่าวถึงวิธีพยาบาลอย่างเดิมเสียก่อน ขรรคมดาการคลอดลูกย่อมเสี่ยงภัยแก่ชีวิตทั้งแม่และลูกที่คลอดใหม่ จึงต้องพยาบาลด้วยระมัดระวังมาก มนุษย์ต่างชาติต่างมีวิธีพยาบาลการคลอดลูกที่เชื่อว่าจะปลอดภัยได้ดีกว่าอย่างอื่น และใช้วิธีที่ตนเชื่อถือสืบกันมา

ไม่พอใจเปลี่ยนแปลงเพราะเกรงคนกลางจะเป็นอันตราย ก็วิธีพยาบาลคนคลอลดลูกที่ไทยเราใช้กันมาแต่โบราณนั้น ให้หญิงที่คลอลดลูกนุ่งผ้าขัดเตี่ยวนอนบนกระดานแผ่นหนึ่ง เรียกว่า “กระดานอยู่ไฟ” มีเตาสุ่มไฟไว้ข้างกระดานนั้น ให้ส่งความร้อนกว่าอากาศปกติถึงผิวหนังคนคลอลดลูกอยู่เสมอตลอดเวลาราว ๑๕ วัน และให้กินยาทายาไปด้วยกัน ต่อเมื่อสิ้นเขต “อยู่ไฟ” แล้วจึงลงจากกระดานไฟอยู่กับเรือนเหมือนแต่ก่อน ไทยเราโดยเฉพาะพวกผู้หญิงแต่ก่อนมา เชื่อคุณของการอยู่ไฟอย่างมั่นคง ถึงขอบยกเป็นเหตุอ้างเมื่อเห็นผู้หญิงคนใดคลอลดลูกแล้วร่างกายทรุดโทรมว่าเป็นเพราะ “อยู่ไฟไม่ได้” ถ้าอ้วนท้วนผิวพรรณผ่องใสก็ชมว่า “เพราะอยู่ไฟได้” เลยเป็นปัจจัยให้ตัวผู้หญิงที่ยังไม่เคยคลอลดลูกเชื่อว่าอยู่ไฟเป็นการป้องกันอันตรายและให้คุณแก่ตนเมื่อภายหลัง แม้ไม่สบายก็ไม่รังเกียจ แต่ที่จริงการอยู่ไฟถึงจะเป็นคุณหรือไม่ให้โทษก็แต่เฉพาะคนที่ไม่มีอาการ ถ้ามีพิษไข้อยู่ในตัวไอไฟกลับเป็นโทษขึ้นอยู่ก็อาจจะเป็นอันตราย แต่วิธีพยาบาลอย่างเดิม ถ้าคนคลอลดลูกเป็นไข้ ก็เป็นแต่ลดไอไฟให้น้อยลง หากกล้าเลิกอยู่ไฟไม่ จึงเป็นเหตุถึงตายด้วยอยู่ไฟบ่อย ๆ

ทีนี้จะเล่าถึงมูลเหตุที่เปลี่ยนวิธีพยาบาลคนคลอลดลูก กรมหมื่นปราบปรบักษ์เคยตรัสเล่าให้ฉันฟังว่า เมื่อท่านยังเป็นหม่อมเจ้ามีบุตรคนแรก (คือเจ้าพระยาพระเสด็จ) หม่อมเปี่ยมมารดาเป็นไข้ทุรนทุรายทนความร้อนไม่ได้ แต่พวกผู้ใหญ่ที่พยาบาลบังคับ ชินให้อยู่ไฟจนหม่อมเปี่ยมตาย ท่านก็ทรงปฏิญาณแต่นั้นมาว่าถ้ามีลูกอีกจะไม่ให้หม่อมอยู่ไฟเป็นอันขาด ต่อมาเมื่อท่านจะมีลูกอีกประจวบเวลาหม่อมเคาแวนเข้ามาบรรพชาเป็นแพทยประจำพระองค์พระเจ้าอยู่หัว จึงให้หม่อมเคาแวนเป็นผู้ดูครรภ์และพยาบาลตามแบบของฝรั่งก็ปลอดภัยสบายดี แต่นั้นมาท่านจึงใช้แบบฝรั่งทั้งหม่อมและบุตรธิดาของท่านก็อยู่เย็นเป็นสุข ไม่มีใครเป็นอันตราย ผู้อื่นนอกจากกรมหมื่นปราบ ฯ ก็เลื่อมใสวิธีพยาบาลคนคลอลดลูกตามแบบฝรั่ง ก็น่าจะมี แต่คงเป็นเพราะพวกผู้หญิงในครัวเรือนไม่ยอม

เล็กอยู่ไฟ และไม่มีเหตุบังคับเหมือนกรมหมื่นปราบ ๖ กรมหมื่นปราบ ๖ จึงเป็นผู้เล็กการอยู่ไฟใช้วิธีพยาบาลคนคลอดลูกตามแบบฝรั่งก่อนผู้อื่น กรมหมื่นปราบ ๖ เป็นผู้รักคือปฏิฐากสนองพระคุณสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีอยู่เสมอ ได้ยินว่าเมื่อครั้งประสูติสมเด็จพระเจ้าฟ้าอัฐภาณุวงศ์เธอวรวงศ์มีพระอาการเป็นไข้ กรมหมื่นปราบ ๖ กราบทูลชี้แจงแสดงคุณของวิธีพยาบาลอย่างฝรั่ง สมเด็จพระบรมราชินีทรงเลื่อมใส ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเลิกผทมเพลิง ให้หมอเคาแวนพยาบาลตามแบบฝรั่งก็คงสมบูรณ์พลสุข ตระหนักพระราชหฤทัยว่าดีกว่าวิธีอยู่ไฟอย่างเดิม แต่นั่นก็เริ่มเลิกรื้ออยู่ไฟที่ในพระบรมมหาราชวัง และพวกผู้ดีมีบรรดาศักดิ์ข้างนอกวังก็เอาอย่างตามเสด็จสมเด็จพระบรมราชินีมากขึ้นตามลำดับมา ฉะนั้นจึงคิดจะใช้วิธีพยาบาลอย่างฝรั่งในโรงพยาบาล ขยายประโยชน์ต่อไปถึงราษฎร แต่ในเวลานั้นผู้หญิงไปคลอดลูกในโรงพยาบาลยังมีน้อยและร้องขอให้ใช้วิธีพยาบาลอย่างเดิม เช่นในห้องสาธุสัญญาณ แขนวนยันต์รอบห้องที่อยู่และให้อยู่ไฟเป็นต้น ชี้แจงชักชวนให้ใช้วิธีอย่างใหม่ก็ไม่มีใครยอม จึงเกิดขัดข้อง เพราะถ้าขึ้นใจก็คงไม่มีใครไปคลอดลูกที่โรงพยาบาล เมื่อความขัดข้องนั้นทราบถึงสมเด็จพระบรมราชินี ทรงรับช่วยด้วยโปรดประทานอนุญาตให้กรมพยาบาลอ้างกระแสรับสั่งชี้แจงแก่คนที่จะคลอดลูกในโรงพยาบาล ว่าพระองค์เองได้เคยผทมเพลิงมาแต่ก่อน แล้วมาเปลี่ยนใช้วิธีพยาบาลอย่างใหม่ ทรงสบายกว่าอยู่ไฟอย่างแต่ก่อนมาก มีพระราชประสงค์จะให้ราษฎรได้ความสุขด้วย จึงทรงแนะนำให้ทำตามอย่างพระองค์ อย่าให้กลัวเลยหาอันตรายไม่ ถ้าใครทำตามที่ทรงชักชวนจะพระราชทานเงินทำขวัญลูกที่คลอดใหม่คนละ ๔ บาท พอมีกระแสรับสั่งของสมเด็จพระบรมราชินีอย่างนั้นก็เริ่มมีคนสมัครให้พยาบาลคลอดลูกตามวิธีใหม่ในชั้นแรกหมอเคาแวนไปดูแลคนไข้เอง แล้วฝึกหัดหมอกับคนพยาบาลมาจนชำนาญ แต่กระนั้นคนสมัครให้พยาบาลอย่างใหม่ก็ยังน้อย ในห้องเดียวกันมีทั้งคนคลอดลูกที่อยู่ไฟและไม่อยู่ไฟปนกันมาอีกหลายเดือน แต่เมื่อเห็นกันว่า

คนที่ไม่อยู่ไฟไม่ล้มตาย กลับสบายดีกว่าคนอยู่ไฟ ทั้งได้เงินทำขวัญลูกด้วย
จำนวนที่ขอยู่ไฟก็น้อยลงจนเกือบไม่มี กรมพยาบาลจึงสามารถตั้งข้อบังคับ
รับให้คนคลอดลูกในโรงพยาบาลแต่คนที่สมควรไม่อยู่ไฟ เลิกประเพณีอยู่ไฟ
ในโรงพยาบาลแต่นั้นมา

ฉันได้ว่าการกรมพยาบาลอยู่ ๒ ปี พอถึง พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงพระกรุณา
โปรดให้ฉันย้ายจากกระทรวงธรรมการไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ก็สิ้น
เกี่ยวข้องกับกรมพยาบาลเพียงนั้น

นิทานโบราณคดี

ISBN 974-01-2067-9

9 789740 120674

ราคา 18.00 บาท

ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว

มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี

๕.๕๐๐๒๓๒

